

ȘTEFAN CEL MARE – „UN VERO ATLETA DELLA FEDE CRISTIANA”

Vasile M. Demciuc

Epoca lui Ștefan cel Mare este epoca în care se scriu primele monumente literare în limba română, începând mai cu seamă cu textele religioase folosite la slujbele bisericești, dintre care amintim *Codicele Voronețean*, *Psaltirea Voronețeană* ș.a, după cum nu mai puțin importante, apar școli de pictură și centre ale unei înfloriri fără seamăn a tuturor artelor din vremea lui Ștefan cel Mare – arta miniaturilor și frontispiciilor, a sculpturii în lemn, a gravurii, arta broderiilor și arta scrisului. Fiecare veac încărcat de istorie a înădit verigă cu verigă la trăinicia veșniciei noastre, ca o permanentă legătură dintre trecut și prezent spre viitor, prin simțirea românească a tuturor generațiilor de urmași.

Domnia lui Ștefan cel Mare (1457-1504) nu înseamnă numai cea mai extinsă domnie a evului mediu românesc, nu numai o sporită prosperitate și putere economică, prin impetuoasa dezvoltare a agriculturii, meșteșugurilor și comerțului, nu numai o statornică realitate geografică și cartografică, ce se va numi mereu *Moldova lui Ștefan cel Mare*, pentru că niciodată pământul moldav nu a fost mai bogat și nu a avut granițe mai stabile și mai întinse ca atunci; nu numai puternicul stat care și-a pus la respect pe toți vecinii și dușmanii, în frunte cu Mahomed al II-lea, căruia nu a voit să îi mai plătească tributul convenit de antecesorul său, Petru Aron în anul 1456, nu numai vremea în care faima și prestigiul unui domnitor român ating culmea atât în apusul creștin european, cât și în îndepărtările răsăritului mahomedan; nu numai timpul când s-au înălțat atâtea lăcașuri bisericești și laice, într-o formă atât de expresivă, specifică și nu în ultimul rând desăvârșită, ci și o epocă luminoasă, de intensă trăire spirituală, o epopee eroică cu mari și nemuritoare înfăptuiri culturale și artistice creștine.

Domnia lui Ștefan cel Mare corespunde cu cea mai importantă mișcare culturală și artistică a Italiei – *Renașterea* – acea mișcare care reînviind valorile spirituale ale clasicismului greco-roman a pus bazele lumii moderne. Luxul veșmintelor, ceremonialul și strălucirea vieții de curte moștenite de la bizantini vor suferi în vremea lui Ștefan cel Mare înrăurirea directă a orașelor italiene. Prin soliile reciproce cu misiuni diplomatice, curtea de la Suceava a venit în contact direct cu fastul Veneției, precum nu putem omite prezența în Moldova a unor reprezentanți ai negustorimii genoveze, care puteau aduce la comandă produse de mare preț.

Vlăstar al Mușatinilor, Ștefan cel Mare „*Fosta-a om trimis de Dumnezeu*” (Ioan, 1,6) cu alte cuvinte un dar pe care Pronia Divină, l-a făcut Moldovei și neamului nostru românesc, în timpul potrivit, pentru ca acest neam prin dârzenia și mintea sa să își asigure locul de cinste cuvenit între neamurile lumii. Domnia lui Ștefan cel Mare nu a avut numai succese răsunătoare, înălțări ci și coborâșuri, au fost și necazuri, suferințe, privațiuni, renunțări, înfrângerii. Dar toate acestea pălesc în fața rezultatelor excepționale dobândite prin trudă, istețime, jertfă și luptă fără încetare, credință și nădejde în Dumnezeu și nestinsă dragoste de țară și de popor.

Duhovnicește ne aflăm aici în Moldova împreună cu ctitorul acelor frumoase pagini de istorie în Moldova secolului al XV-lea, ctitor care se bucură cu duhul văzându-ne spre a-i cinsti vredniciile și chipul său și spre a-I împlini dorința sufletului său, de a-I ține aprinsă candela vegherii sale de dincolo. Să fim fericiți că pășim pe acest pământ pe care a călcat Ștefan cel Mare, care de bună seamă a știut să mulțumească Atotputernicului pentru ajutorul dat în războaiele pe care le-a purtat biruitor.

Când în acea zi de aprilie 1457, Moldova ieși înainte “*cu mitropolit, episcopi, egumeni, boieri, răzeși și țărani, în Câmpul de la Direptate*”¹, în strigătele de bucurie ale mulțimii, în sunetele clopotelor și murmur de rugăciune, mitropolitul Moldovei Teoctist I (1452–1477) care îl

pomăzuise îi ura: „*Domn te vrem de-a pururi*”- și nu greșea cu nimic, pentru că strălucitele izbânzi ale lui Ștefan cel Mare au păstrat neatins hotarele Moldovei din Pocuția de miază-noapte până la Cetatea Albă la miază-zi, din Carpații Orientali în apus la apa Nistrului la răsărit, pentru că Ștefan cel Mare a fost, este și va fi unul dintre stâlpii de sprijin ai ființei neamului românesc.

Ștefan cel Mare a devenit de-a lungul veacurilor luminos simbol al nețăruritei dragoste de țară și de biserica străbună. Întruchipare a curajului oștenilor, a credinței poporului de pe meleagurile moldave, voință neclintită în fața primejdiilor ce îi amenințau poporul, gândire înaltă de strateg și de adevărat creștin pusă în slujba apărării integrității independenței vetrei și bisericii, încrezător fără de margini în capacitatea de luptă a poporului și în puterea credinței ortodoxe – iată câteva dintre atributele pline de elogiu care ilustrează chipul și personalitatea lui Ștefan cel mare, intrat în conștiința poporului nostru ca simbol al neînfricării și al spiritului de jertfă în apărarea libertății și credinței străbune.

Epopoea apărării Moldovei, și am putea spune fără frică de a exagera, epopeea apărării întregului sud-est european de către bravii oșteni conduși de Ștefan cel Mare, nu a putut fi ștearsă de vâlul veacurilor și nici imaginea măreață a voievodului care a făcut ca faima Țării Moldovei să străbată atât de departe, deopotrivă, în apusul creștin ca și în răsăritul mahomedan, provocând admirația prietenilor și respectul dușmanilor. Fiecare generație, pe măsura evoluției, a adus la lumină noi și noi aspecte legate de cei 47 de ani de domnie ai lui Ștefan cel Mare, ani în care s-au ridicat tot atâtea lăcașuri civile și bisericesti, într-o formă atât de desăvârșită, punând într-o mai clară viziune tumultoasă domnie a unuia dintre cei mai mari domnitori ai românilor. Nu este nicidecum o elegantă afirmație faptul că despre Ștefan cel Mare există încă o nepuizabilă paletă de aspecte ce așteaptă să fie valorificată prin scris, chiar dacă până acum numărul studiilor de istorie, literatură și folclor închinat lui au depășit de mult cifra 1.000.

Eroismul și credința moldovenilor, exemplara comportare a acestora și a conducătorului acestora Ștefan cel Mare în lupta de apărare a țării și a Bisericii Ortodoxe au fost și rămân pentru poporul român momente scumpe din istoria noastră, trăsăturile de caracter, demne de admirație ale moldovenilor, reliefate și de dușmani, vitejia și curajul în bătălii, și mai ales fierbinte iubire a Bisericii Ortodoxe sunt pentru noi cea mai de preț moștenire de la strămoși. Urmărind epoca lui Ștefan cel Mare s-a pus deseori întrebarea: *Care a fost rolul Ortodoxiei pentru destinele nației noastre?* La această întrebare s-a dat un răspuns care cuprinde întreaga esență: „*Ortodoxia pentru această nație, iar nu această nație pentru Ortodoxie*”².

Cu alte cuvinte Ortodoxia a fost principala cale care a îngăduit continuitatea tradiției bizantine, a întărit unitatea tuturor românilor, salvându-i de la anexiunea culturală ce i-ar fi amenințat din partea vecinilor catolici ori musulmani. Atașamentul lui Ștefan cel Mare față de Ortodoxie este vădit și de strânsele legături pe care marele voivod le-a avut cu tânărul stat rus și legăturile între cele două biserici ortodoxe. Pentru atingerea țelurilor politice, care l-au călăuzit pe Ștefan cel Mare în apropierea sa de Moscova și Kiev, legăturile bisericesti dintre Moldova și Rusia par să fi avut un rost destul de însemnat.

Unii au văzut chiar în căsătoria lui Ștefan cel Mare cu Evdochia în iulie 1463 – la 10 ani după căderea Constantinopolului – un sfat pornit de la mitropolitul Teoctist sau altcineva, preocupat stăruitor de ideea străngerii legăturilor între principii creștini ortodocși și realizarea unui front comun și împotriva expansionismului catolic.

În aceeași ordine de idei se înscrie și preocuparea lui Ștefan cel Mare față de populația ortodoxă ruteană din Polonia care fiind condusă de marii feudali catolici poloni, îl așteptau ca pe un mântuitor. Amintim că pentru nevoile religioase ale populației ortodoxe din Pocuția se hirotoneau preoți în Țara Moldovei, fapt recunoscut mai târziu de Sigismund al Poloniei, într-o scrisoare către arhiepiscopul catolic de Leapolle, văzând pe Ștefan cel Mare ca „*patron al Ortodoxiei în regiunile ucrainene de sub stăpânirea polonilor catolici*”. Din aceleași gânduri a izvorât și întemeierea celei dintâi episcopii ortodoxe a românilor din Transilvania care tot lui Ștefan cel Mare i se datorează³.

***

Data când Ștefan, fiul lui Bogdan al II-lea⁴ și al Oltei⁵ nu este cunoscută sigur. Tradiția, probabil bisericească a celor 71 de ani însumați de Ștefan cel Mare la sfârșitul vieții a fost înregistrată de Dionisie Fotino în secolul al XIX-lea⁶ în vreme ce tradiția folclorică ne spune că Ștefan ar fi avut 12 ani în momentul uciderii lui Bogdan al II-lea – tatăl - la Reusenii în 15 octombrie 1451⁷. Știm sigur că în 1450 – 1451 era asociat la domnie al lui Bogdan al II-lea putem considera că Ștefan împlinise vârsta de 11 ani care îi dădea dreptul să poarte titlul de voievod, iar în 1455 când exprimarea pretenției sale la tronul țării a devenit, după cât se pare, oficială, avea cel puțin 15 ani⁸. Așadar, un răstimp de trei ani – 1437-1439 ar fi cel mai nimerit pentru datarea nașterii marelui domnitor⁹. Ca vlăstar domnesc a primit o temeinică educație în spiritul cuvenit, cel a credinței străbune, al respectării datinilor și rânduielilor neamului și a fost instruit în mânăuirea armelor epocii.

Nu în deșert, în antichitate se spunea că „*minunate mame au creștinii*”. Prin faptele sale de mai târziu, nu a dezmințit cu nimic această creștinească desprinsă din copilărie. Roadele se pot vedea peste timp, pentru că toți istoricii au trebuit să o sublinieze. A învățat *Legea* din spița mușatină transmisă; nu doar a primit-o ci s-a întemeiat în ea „*cu încredere și încredințat fiind de al ei folos au ținut-o*”¹⁰.

Providența divină, hărăzise să intre în moștenirea părintelui său tocmai când Biserica Ortodoxă comemora mântuitoarele și înfricoșătoarele patimi ale lui Iisus Hristos, din Săptămâna Mare dinaintea Paștilor anului mântuirii 1457¹¹. După înfrângerea oastei lui Petru Aron la sud est de Suceava¹² a urmat obișnuita ceremonie de întâmpinare a noului domnitor, care nu era oricare, decât din neamul Bogdăneștilor, cu drept prin naștere la domnie “*os domnesc*”: închinarea boierilor și a altor categorii sociale; “*ungerea*” sau “*pomăzuirea*” prin care I se transmitea harul divin, urmată de încoronarea și investirea ci “*schiptrul*” adică cu “*steagul Țării Moldovei*”¹³. Chiar de la început Ștefan cel Mare a dat dovadă că era știutor bun al puterii și binefacerilor smereniei: “*Biruitoar l-ați văzut dar mândru niciodată, atunci când călca cerbicia vrăjmașului era plin de smerenie - plecându-se spre cel neajutorat și nedreptățit ca o apă limpede și rece pe cei topiți de arșițele lipsei răcorea*”¹⁴.

Prezența lui Ștefan cel Mare în destinele Moldovei a fost de natură să sporească interesul Europei pentru poporul care a făcut din spațiul vechii Dacii o stavilă în calea oștilor Semilunii. De altfel principala idee politică a cronicii slave a Moldovei din veacul al XV –lea este că Ștefan cel Mare era legat de toți principii creștini ai Europei prin lupta sa împotriva turcilor; statele europene interesate în lupta cu turcii sunt denumite de cronicar *hristianstvo - lumea creștină*, ceea ce corespunde termenului latin *republica christianna*, ca unitate de acțiune politică. Convins că toate se fac cu bună rânduială, prin efort omenesc și harul lui Dumnezeu, și-a sprijinit domnia pe cinste și omenie, împărțind dreptatea potrivit cu simțămintele celor mulți.

Strădania de asigurare a independenței Moldovei în condiții internaționale cu totul neprielnice, dar în mijlocul cărora a știut să păstreze orientarea cea mai potrivită, îl desemnează pe Ștefan cel Mare ca unul dintre conducătorii de frunte ai poporului român. Nu a căutat să cucerească lauri prin crotopirea altor popoare, iar războaiele lui au fost impuse de apărarea și păstrarea neștirbită a gliei străbune.

Ștefan cel Mare a ajuns la cârma țării Moldovei într-o vreme în care confuzia politică a Europei secolului al XV-lea era cu atât mai mare cu cât papalitatea, căreia îi revenea inițiativa de a dirija lupta creștinătății contra turcilor, trecea printr-o criză gravă. Ștefan cel Mare și Moldova s-au aflat, cum scria O. Gorka “*în triumghiul aspirațiilor contrare, însă deopotrivă de hrăpărețe ale ungarilor, turcilor și polonilor...reușind să se mențină la suprafață cu un simț genial, timp de cincizeci de ani, pe când alți domni cădeau în asemenea împrejurări după câțiva ani sau chiar după un an de domnie*”¹⁵.

Ștefan cel Mare s-a ridicat mai sus decât interesele imediate ale țării și poporului său. În fața onora, mânați de poftă prădalnice și de mirajul stăpânirii lumii, a luptat cu hotărâre și a apărât cu dărzenie Țara Moldovei și Apusul întreg, creștinătatea Moldovei și Apusul întreg, creștinătatea amenințată de robie și de trecere la islamism cu forța, mai ales după ce în 23 mai

1453 *Roma cea Nouă, Cetatea Ortodoxiei, Mama Lumii (Ume Dumia)* cum îi ziceau turcii, se prăbușise sub asaltul ienicerilor lui Mehmed al II-lea, pe care beția cuceririi și stăpânirii îl împingeau către Europa toată, care încremenise la gândul subjugării și al transformării bisericilor în moschei, după, exemplul nefericit al *Sf. Sofia*.

Sultanul Mehmed al II-lea se credea deja succesor politic al bazileilor bizantini, iar după preluarea prerogativelor, titulaturii și aspirațiilor împăraților bizantini, ale kaganilor turci de altădată, genera ideea unui imperiu universal, care să cuprindă lumea musulmană și cea creștină. Spada lui Ștefan cel Mare a fost totodată și cruce, apărându-se împotriva semilunii cotropitoare, așa cum îl sfătuia conștiința sa de om, de ostaș, și desigur nu în ultimul rând, conștiința de creștin, el apăra toată creștinătatea. În lupta sa neînfricăată pentru independența și suveranitate Țării Moldovei, pentru apărarea dreptei credințe ca "*Athleta Christi*", cum a fost numit el de papa Sixt al IV-lea¹⁶, Sf. Fecioară Maria I-a fost pururea grabnică ajutoare. Astfel înțelegem că prin hărăzirea hramului Adormirea Maicii Domnului primei sale ctitorii - Mănăstirea Putna – marele său ctitor a pecetluit pentru vecie credința sa și a poporului. A întrezărit viitorul său strălucit, dezvoltarea tot mai deplină a vieții lui, așa cum se talmăcește teologic înțelesul sărbătorii acesteia, când Maica Domnului s-a mutat din moarte la viață și de pe pământ la cer. A fost ultimul moment din viața ei pământească, asemenea ultimului moment din viața fiecăruia dintre noi. Momentul acesta de despărțire de lume nu însemna rupere de viața cea adevărată, de pământul strămoșesc și de neam, ci însemna un moment de trecere la o altă viață, la viața cea fără de sfârșit. Înseamnă un moment de împărțire către urmași a aspirațiilor și a bogățiilor sufletești, așa cum Ștefan cel Mare nu a murit, ci *s-a strămutat la locurile veșnice*, lăsând generațiilor de după el, sfințele îndatoriri pentru înălțarea țării și apărarea moșiei.

Ștefan cel Mare, care avea legături de rudenie cu Radu cel Frumos din Țara Românească și care se interesa direct de Transilvania, pământ străbun, este primul voievod român care gândea la unirea tuturor românilor. El era *o conștiință românească*. Soarele Moldovei știa că muntenii sunt de același neam cu moldovenii și de aceea, în cronică lui și în pisanii a făurit un cuvânt ce nu figura în protocolul epocii *Muntianskaia zemlia*, adică a slavizat un cuvânt latin *munte* ca să nu îl numească *ungrovlahi*, adică *Ungrovlahia*. Este tulburat și furios că *procleții munteni* l-au încolțit pe Mohamed al II-lea în 1476, cu subînțelesul că și-au atacat mișelește *frații*, deși pe vremea aceea republicile italiene se sfășiau între ele. Dar aici se petrecuse ceva – ca și în franța războiului de 100 de ani – și în mijlocul poporului român, confruntat cu atâția dușmani externi, s-a născut sentimentul nou al patriotismului ce implica *conștiința unității de neam*¹⁷.

Unitatea de neam, de limbă și de credință dreptmăritoare erau binecunoscute voievodului muntean. Însuflețit de astfel de convingeri, el zidește la Râmnicu Sărat, biserica *Cuvioasa Parascheva*, pentru pomenirea luptelor purtate peste Milcov în vederea stabilirii unor relații frățești și a așezării unui voievod prieten al Moldovei și nu al turcilor, iar la Vad, în Transilvania, ctorește mănăstirea românească, unde își vor avea reședința vlădicii Vadului, aleși de domni și hirotonisiți de către Mitropolitul Moldovei¹⁸.

Prețuit ca toți marii bărbați ai țării, viu în conștiința neamului, Ștefan cel Mare este una din efigiile noastre. Domnia sa cu adevărat este una dintre cele mai însemnate ale Mușatinilor¹⁹, și cu siguranță și cea mai dramatică dintre ele. Ștefan cel Mare nu a fost numai viteazul conducător de oști care din 36 de războaie a ieșit biruitor în 34, nu a fost numai un organizator de țară iscusit și ctitorul unei stări de dezvoltare a culturii medievale din Moldova, ci în primul rând un creștin convins. Nu spre laudă deșartă a ridicat atâtea locașuri de închinare, înzestrându-le cu moșii și oameni, cu obiecte și cărți de cult, acordându-le acolo unde socotea că este nevoie, numeroase privilegii, ci spre mântuirea sufletului său, spre slava lui Dumnezeu, spre care își ridica gândurile și nădejdea ori de câte ori se găsea în vreo strâmtorare ori necaz.

Ștefan cel Mare era conștient că, *pe creștinătate nu numai cu cuvinte, ci din inimă cu căldură mărturisindu-o* este spre folos²⁰. Apărarea creștinătății europene constituie una dintre preocupările marelui voievod moldovean, preocupare care îl arată ca pe unul dintre cei mai mari conducători de oști din epoca respectivă. Luptând pentru *apărarea propriei sale țări, a*

*integrității teritoriale și a independenței ei*²¹ el apăra și creștinătatea strângând la oaste *nu numai pe oșteni ori pe nobili, ci și pe țărani, învățând pe fiecare să vegheze la apărarea patriei*²² și nu în ultimul rând a credinței strămoșești. Nu există nici o îndoială asupra credinței lui, cu care s-a adăpat la curatele și nesecatele izvoare ale pravoslavniciei Biserici încă din copilăria lui. Știm cu toții ultimele cuvinte ale lui Ștefan cel Mare: „*Doamne numai Tu singur știi ce a fost în inima mea. Nici eresurile cele înșelătoare, nici focul vârstei tinerești, nu au putut-o sminti, ci am rămas pe piatra care este însăși Hristos, pe a căruia cruce de-a pururi îmbrățișată la piept ținând, viața mea am închinat-o, nădejde nesmintită printr-ânsa la părintele veacurilor având, prin care pe toți vrăjmașii am gonit și am înfrânt*”²³.

Credința neclintită în Dumnezeu și dragostea nețarmurită de glia străbună, nu l-au părăsit nici după moarte, căci atunci când este vorba de țară, sunt vii și morții din morminte. Evlavia lui Ștefan cel Mare a însemnat o continuă trăire a adevărilor religioase, a dragostei de oameni, de țară și de săvârșire a urcușului duhovnicesc. Oriunde se afla, strălucea prin viața sa, prin faptele sale, prin cinstea și omenia sa, prin credința și dragostea pe care o arăta față de Biserică, față de muncă, și față de neamul din care se trăgea. Despre evlavia lui Ștefan cel Mare și sprijinul neconținut dat Bisericii grăiesc și numeroasele danii, privilegiile și scutiri acordate mănăstirilor moldovenești, danii făcute “*ca amintirea sa să lucreze totdeauna în marea biserică a conștiinței neamului*” (N. Iorga).

În înscrisurile legate de înzestrarea unor mănăstiri și biserici, începutul îl face astfel: “*În numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, Treime (Troiță) Sfântă de o ființă una și nedespărțită, iată eu, robul Stăpânului meu Iisus Hristos, Io Ștefan Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn Țării Moldovei*”. Ne dăm seama că nu este vorba de o simplă titlatură de cancelarie, de o vană modă, sau de o mecanică formulă protocolară, ci de însăși concepția sa personală, profesată cât se poate de convingător, despre cauzalitatea tuturor lucrurilor. Viața lui s-a arătat uneori frumoasă, oferind belșug de bucurii, de mulțumiri statornice, alteori dureroasă, cu încercări, căderi. Aceasta este viața – se compune și din căderi dar și din virtute, din slăbiciune sufletească, din eroism, din strădania care o înobilează, până la desăvârșire. Purtătorul acestui dar, omul, are un rol hotărâtor în păstrarea chipului lui Dumnezeu în el, în ființa lui. Dăruindu-se binelui, iubirii de semeni, Ștefan cel Mare știa că fiecare credincios este hristofor, purtător de Hristos, purtător de Dumnezeu. Nu întâmplător în tablourile votive ale ctitoriilor sale, Ștefan cel Mare este înfățișat purtând în brațe sfintele lăcașuri pe care le înălța. Aceasta era, după înțelesul lui, trăirea în Hristos, trăirea vieții neamului cu toate aspirațiile lui spre noi împliniri. Ștefan cel Mare știa că omul nu este sortit căderii, nimicniciei, robiei păcatului, ci vieții și luminii.

Ștefan cel Mare în rugăciunile sale dădea slavă lui Dumnezeu și Maicii Domnului că i-a hărăzit darul sfânt al păstrării credinței celei adevărate, un dar dumnezeiesc, pentru că a rămas în legătură cu izvorul de apă vie al Mântuitorului Iisus Hristos și cu biserica Sa. Pentru menținerea acestui dar a luptat Ștefan cel Mare alături de alți voievozi și mari ierarhi din neamul nostru.

Ne impresionează și astăzi robusta lui certitudine în eficacitatea rugăciunilor ce se fac în biserici, atât pentru cei vii, cât și pentru cei adormiți, rugăciuni pe care el însuși le statornicește sorocul, cu grijă, cu deplină cunoaștere a rânduielilor tipiconale bisericesti ortodoxe și cu nestrămutata sa credință, nădejde și dragoste de Dumnezeu, de ai săi și de ceilalți, decedați sau în viață, și nu mai puțin pentru el însuși, în actele cuvenite. Cât va dăinui pe pământ poporul nostru se va vorbi în fiecare loc – așa cum se vorbește și astăzi, despre Ștefan cel Mare, ca de omul care a întruchipat, timp de jumătatea de secol, tot ceea ce este puternic și frumos în sufletul poporului român. „*Orice cetate, orice zid, orice val, orice șanț întrebă cine l-a făcut și ți se va răspunde: Ștefan cel Mare. Orice biserică, orice fântână, orice curte sau palat vechi, se va datora eroului Moldovei. Orice bunățate, orice așezământ al cărui rămășiță se mai târăgănează până astăzi, orice legiuire omenească, orice puneri la care înțelepte Ștefan vodă le-a urzit*”²⁴.

La împlinirea a jumătate de mileniu de la strămutarea la cele veșnice, Biserica Ortodoxă Română se socotește și îndreptățită dar și îndatorată să ia parte, aducând prinosul său de evlavioasă închinare, înaintea *icoanei* nepieritoare a lui Ștefan voievod.

Temeiurile care îndreptățesc Biserica noastră să cinstească și să preaslăvească pe cel pe care recunoștința și pietatea populară l-a numit de multă vreme **Ștefan cel Mare și Sfânt**, sunt îndeobște cunoscute: iubitor al casei lui Dumnezeu, ctitor de biserici; apărător al întregii creștinătăți; iubitor al sihaștrilor; iertător al dușmanilor; pildă de smerenie; purtător al crucii vieții personale.

Mâna nevăzută a lui Dumnezeu, ocrotitoare permanent, a lucrat pururea în viața și faptele lui Ștefan cel Mare. Iată spre exemplu, tradiția istorică despre vedenia lui Ștefan cel Mare înainte de bătălia de la Codrii Cosminului – 26 octombrie 1497 – când deasupra oștenilor în vedenie l-a văzut într-ajutor pe Sf. M. Mc. Dumitru, călare, înarmat ca un viteaz, spre izbânda oastei moldovene²⁵, iar la Râmnic Ștefan cel Mare a primit de asemenea cerescul ajutor prin Sfântul Mucenic Procopie, după cum însuși ne spune în inscripția bisericii de la Milișăuți – Suceava “În anul 6989 (1481) luna lui iulie, în ziua Sf. M. Mc. Procopie, Io Ștefan Voievod ... a avut război la Râmnic cu Basarab Voievod cel Tânăr... și a ajutat Dumnezeu pe Ștefan Voievod și a biruit... De aceea Ștefan Voievod a binevoit a zidi biserica aceasta întru numele Sf. M. Mc. Procopie”²⁶. Grigore Ureche consemnează tradiția că “în timpul acestei lupte Ștefan cel Mare a văzut în chip minunat pe Sf. M. Mc. Procopie umblând deasupra războiului călare și înarmat ca un viteaz fiind într-ajutor lui Ștefan Vodă”²⁷.

În tradiția orală a poporului nostru, se spune că în bătălie totdeauna de-a dreapta lui era un arhanghel, cu sabie de foc care îl apăra și de aceea zidea biserici și mănăstiri, iar Dumnezeu era mereu în ajutorul lui și nu îl părăsea. Sfânta cruce a fost totdeauna arma nebiruită a Voievodului Ștefan²⁸, credința și convingerea lui a fost că nici o sabie nu poate apăra fără ajutorul crucii. Acest lucru l-a determinat să dea bisericii de Pătrăuți – Suceava hramul Înălțarea Sf. Cruci, unde în binecunoscuta frescă *Cavalcada a Sfinților militari* de pe peretele vestic al pronaosului - o scenă admirabilă prin eleganță și foarte grăitoare prin conținut - prezintă 16 sfinți militari pe cai, însoțesc pe împăratul Constantin cel Mare. Prezența în această compoziție picturală a Sf. Constantin cel Mare are un tâlc istoric deosebit. Andre Grabar a văzut în această cavalcadă un îndemn la cruciadă împotriva turcilor, îndemn pe care purtătorul de biruință Ștefan Voievod l-a adresat în repetate rânduri întregii creștinătăți a vremii. Scena avea menirea să țină trează conștiința moldovenilor să îi îmbărbăteze în lupta pentru apărarea credinței și a independenței țării²⁹.

Bătălia de la Pons Milvius, istorisită de Eusebiu din Cezareea era principial cunoscută de către iconografiile lui Ștefan cel Mare. Amintim astfel fresca din capela San Francesco din Arezzo, atribuită pictorului inovator al Renașterii care a fost Pierro de la Francesca, datată cândva între 1452 – 1466, ori în frescele mai vechi din secolul al XIII –lea de la Biserica Sf. Împărați din Ohrida. O ceată de călăreți înarmați - de fapt personaje sacre cu arhanghelul Mihail în frunte, urmat de împăratul curând creștinat purtând dalmatică și coroană, de sfinții taxiarhi Gheorghe și Dimitrie, cei doi Teodori, Procopie și Mercorie, așadar protectori ai oștilor biruitoare, regăsiți în hramuri ale vremii lui Ștefan cel Mare, o vreme aspră, de războaie și jertfe – pășește victorios parcă, sub semnul acum descoperit al Crucii, într-o biserică ce are ca hram, nu întâmplător, simbolul creștinătății.

Ceea ce trebuie să remarcăm este faptul că din punct de vedere stilistic reprezentarea *Cavalcadei* de la Pătrăuți ține de viziunea medievală a Răsăritului Bizantin, în vreme ce reprezentarea de la Arezzo ține stilistic de orizontul umanist al Renașterii. Iconografiile moldoveni au îmbogățit compoziția din punct de vedere teologic, transformând viziunea împăratului într-o emblemă perpetuă a victoriei prin Cruce. Pe bună dreptate bizantinologul A. Grabar vedea în *Cavalcada sfinților militari* de la Pătrăuți o materializare a spiritului militant caracteristic Moldovei lui Ștefan cel Mare, cel ce devenise un adevărat apostol al luptei împotriva turcilor, fiind primul dinast din Europa de Răsărit care și-a propus să transforme războiul de apărare contra necredincioșilor într-o adevărată cruciadă cu participarea tuturor capetelor încoronate de pe continent.

Să nu uităm că ne aflăm în timpurile în care efemera pace cu turcii nu trebuia să facă să se uite efortul cruciat al învingătorului lui Mahomed al II-lea, cuceritorul Bizanțului, într-o

Europă creștină care exalta și ea cruciada prin acțiuni cavalierești, prin proclamații solemne și chiar prin opere pioase de artă ce stăteau sub semnul Crucii. Evocarea în 1487 la Pătrăuți într-o biserică cu hramul Sf. Cruce a împăratului Constantin cel Mare, consona perfect cu atmosfera cruciată a epocii lui ștefanieni, epocă în care era copiat, în *Sbornice* la Putna *Panegiricul Sf. Constantin cel Mare*, scris spre sfârșitul secolului al XIV-lea de către Eftimie de Târnovo.

Ștefan cel Mare a beneficiat de sprijinul unor iconografi de notabilă subtilitate care au știut să găsească o rezolvare pe cât de corectă sub aspect teologic, pe atât de expresivă și convingătoare în planul realității imediate. Să ne amintim că primejdia invaziei otomane fusese trăită succesiv de țările balcanice, dar nicăieri nu a fost elaborată o imagine atât de bogată în semnificații, prin intermediul căreia lupta Moldovei pentru libertate era așezată sub semnul sacralității.

Finețea liniei desenate, noblețea clasică a fizionomiilor și, mai ales, unele predispoziții iconografice vom înțelege de ce nu este gratuită ipoteza prezenței aici a unui artist venit din abia dispărutul Bizanț al Paleologilor, sau a unui maestru al locului care a asimilat, ca altădată la Lujeni, canonul estetic al acestuia, preferând însă pitorescului etnic, calmul monumental. “*Așa cum odinioară, împăratul Constantin a pornit împotriva păgânilor și i-a zdrobit*” spunea A. Grabar, tot așa și Ștefan cel Mare al Moldovei, un nou Constantin, va învinge pe dușmanul necredincios în numele Crucii. Nu întâmplător, la 14 septembrie 1472 a avut loc cununia lui Ștefan cel Mare cu Maria din neamul Asanilor-Paleologi, de la Mangop, cununie pusă sub semnul Înălțării Sf. Cruci, ceea ce îi dădea lui Ștefan speranța că Suceava va fi “*noul Constantinopol*” și ceea ce explică de ce în însemnarea datată 17 iunie 1473 de pe *Tetraevangheliarul de la Humor* Ștefan cel Mare este numit “*țar*” al Țării Moldovalahă – o formulă moștenită din scrisorile grecești în care domnul și mitropoliții sunt “*tis Moldovlahias*”.

Ștefan cel Mare își socotea domnia hărăzită prin *voia lui Dumnezeu*, cu toate că actele de cancelarie care ni s-au păstrat, vorbesc că puterea sa de *Domn al Moldovei* purcedea de drept prin alegerea făcută după datină și rânduială de către țară. “*Noi suntem domn al Țării Moldovei din voia lui Dumnezeu*”³⁰ sublinia în mod hotărât la 16 septembrie 1485, în actul de omagiu către Cazimir al Poloniei. Ștefan cel Mare știa că puterea domnească emană de la Dumnezeu. Domnia ca instituție, și domnitorul ca cel ce reprezintă această instituție, trebuiau respectate ca fiind ceea ce reprezintă ordinea, supunerea față de domn și deplina recunoaștere a Domniei fiind *voia lui Dumnezeu*. Toți cei ce slujeau în sfintele altare ale bisericilor nu uitau să folosească în predicile lor cuvintele Sf. Apostol Pavel: “*Supuneți-vă pentru Domnul oricărei orânduiri omenești, fie împăratului, ca înalt stăpânitor, fie dregătorilor, ca unora ce sunt trimiși de El, spre pedepsirea făcătorilor de rele și spre lauda făcătorilor de bine*”. În acest sens, tâlcuim și cuvintele P.S. Atanasie în 1904 când spunea “*rugăciunile înălțate către Dumnezeu de către slujitorii altarului în aceste sfinte biserici, precum și sfânta jertfă ce s-au adus în acel lung timp pentru sufletul fericitului lor ctitor, negreșit i-au câștigat iertarea păcatelor. În această credință a împodobit el pământul țării cu biserici și credința lui l-a mântuit*”³¹.

Puterea domnitorului era de la Dumnezeu lăsată, iar esența charismatică a domniei se exprimă prin numele teofor **Ioan**³² abreviat **Io**, un element de imitație bizantin la origine, care alături de altele, face din acel *corredo* al pompei princiare balcanice. Formula **Io**³³ însoțește curent numele lui Ștefan cel Mare în documentele și în inscripțiile pisaniilor, precum și formula *Din mila lui Dumnezeu*, formulă ce trebuie să o înțelegem ca ținând de mentalitatea ortodoxă în care poporul în frunte cu domnitorul își caută mângâierea și mântuirea. În bisericile cu veșmânt pictural invocarea grației divine este cuprinsă în tabloul votiv, în care domnitorul, ține în mână macheta bisericii pe care o închină lui Iisus prin intercesiunea unui sfânt patron.

Același sens, al invocării grației divine, mărturisit în imagine, îl întâlnim și în *Tetraevangheliarul de la Humor* dăruit mănăstirii de voievod la 1473, realizat atât de măiestru de monahul Nicodim. Domnitorul donator, îmbrăcat într-un costum italo – bizantin de senior încoronat, pe un Ștefan “*țar*” moștenitor la rândul-I al unei majestăți bizantine, îngenucheat în fața tronului pe care se află Fecioara cu Pruncul Iisus în brațe, închină cu smerenie și rugă

Tetraevangheliarul “*întru pomană, pentru sufletul său și pentru părinții săi și copii lui și celui ce era egumen atunci, popa Ghenadie*” cum se arată în epilog³⁴.

Imaginea și textul sunt pe deplin grăitoare pentru invocarea grației divine: pe fila 91 a *Tetraevangheliarului* imaginea este deosebit de grăitoare pentru a-i înțelege sensul invocator. Invocarea grației divine, care stă la baza atâtor acte ctitoricești este după cum bine știm de sorginte bizantină³⁵. Așa cum ne apare aici, Ștefan cel Mare este un bărbat în vârstă de 35-40 de ani, cu figură plină, rotundă, cu părul blond căzând pe spate, cu fruntea largă, sprâncene dese, înalt arcuite, cu ochii albaștri, nasul drept și subțire, mustața stufoasă, acoperind buza de sus, cu bărbia rotundă³⁶.

În gândirea lui Ștefan cel Mare nu numai victoriile ci și înfrângerile suferite au fost socotite ca fiind voia lui Dumnezeu, ca fiind rânduite de Dumnezeu, și de aceea, așa cum spun și cronicarii el postea și se ruga ori de câte ori se lupta cu vrăjmașii. Iată spre exemplu, după izbânda de la Vaslui, pe care “*de la singur Dumnezeu am numit că este ...patru zile nici o mâncare nu au mâncat, fără numai pâine și apă*”³⁷. Niciodată Ștefan cel mare nu ți-a atribuit sieși sau genialei sale tactici și strategii, de mare comandant de oști, numeroasele și strălucitele sale biruințe, ci lui Dumnezeu și Harului Său a toate cuprinzător. Atunci când a venit și câte o înfrângere Ștefan cel Mare o considera drept pedeapsă a aceleiași Ființe Supreme: “*Eu și curtea mea am făcut ce mi-a stat prin putință și s-a întâmplat ceea ce știți. Pe care lucru îl socot că a fost voința lui Dumnezeu ca să mă pedepsească pentru păcatele mele, și lăudat să fie numele Lui*”³⁸.

Aceasta denotă din partea sa, nu numai absența păcatului luciferic, dar totodată conștiința păcatului inerentă oricărui om virtuos, cu alte cuvinte, un adânc văzduh spiritual creștin, plin de nederobată responsabilitate. Personalitatea religioasă a lui Ștefan cel Mare este găsită de toți cronicarii vremii, îndeosebi de Grigore Ureche, pentru care gloriosul domnitor este “*prototipul gloriei vechi a Moldovei*”³⁹. Credința adevărată a fost temeiul pentru care Ștefan cel Mare a înțeles să facă din Biserică o pârghie spre întărirea țării sale și cel mai puternic ajutor, atât în vremuri bune cât și în vremuri grele.

Ștefan cel Mare era conștient de faptul că a apărut pe scena istoriei într-un moment de mare primejdie pentru S-E Europei. Certurile și luptele pentru domnie care s-au purtat între urmașii lui Alexandru cel Bun, prin a cărui silințe se dobândise de la Patriarhia Ecumenică de Constantinopol recunoașterea lui Josif în scaunul de mitropolit legiuuit al Moldovei⁴⁰, timp de un sfert de veac, ca și vremurile grele pe care le străbătea la mijlocul veacului al XV-lea Ortodoxia de Răsărit în urma încercărilor de unire cu Roma⁴¹ făcute de trimișii papei, chiar în fața primejdiei tot mai amenințătoare a cuceririlor otomane și a nimicirii Imperiului bizantin, toate acestea erau știute de Ștefan cel Mare.

Biserica Moldovei a păstrat sub Ștefan cel Mare aproape aceeași structură ca și în epoca lui Alexandru cel Bun: Mitropolia era la Suceava⁴² și avea sub jurisdicția ei la început o singură Episcopie – numită adesea *Mitropolia de jos de la Târgul Romanului*⁴³, iar în 1472 se adaugă încă o episcopie, cea a Rădăuților⁴⁴. Biserica Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare a fost condusă până la 1477 de Teoctist⁴⁵ sfințit de Nicodim, patriarhul de Ipec⁴⁶ și apoi de mitropolitul Gheorghe David⁴⁷.

Sfetnic apropiat, mitropolitul Teoctist semna la 8 februarie 1470 actul de eliberare din robie a tătarului Oană și se crede că ideea eliberării din robie “*i-a fost inspirată domnitorului de însuși mitropolitul, sfetnicul lui permanent*”⁴⁸. Energicul mitropolit Teoctist lua parte la “*ședințele sfatului domnesc, atât în chestiuni care priveau Biserica, cât și în cele care se referă la donații și confirmări de sate și moșii boierilor, dar nu în mod regula*”⁴⁹.

Urmașul mitropolitului Teoctist, Gheorghe cel Bătrân (1477-1509) s-a ocupat de înzestrarea Episcopiei de Rădăuți⁵⁰ înființată în anul 1472, și de buna gospodărire a mănăstirii Putna, care devenea stavropighie, potrivit dorinței ctitorului. Ierarhii Moldovei sunt des amintiți, în termeni foarte reverențioși în documentele emanate din bine orânduita cancelarie domnească a lui Ștefan cel Mare, mai cu osebire, în actele ce priveau direct scaunul lor sau mănăstirile și bisericile din ascultarea lor jurisdicțională. Dacă Ștefan cel Mare găsește o organizare

bisericească statornică, la venirea sa în fruntea treburilor Moldovei, apoi el se va strădui să *întărească*, cum mereu o spune, toate așezămintele bisericești ale țării sale, începând de la Mitropolie, continuând cu episcopiile și ajungând la mănăstiri.

Viața monahală cunoaște o înflorire în veacul al XV-lea. Mănăstirile domnești și mănăstirile mici păstrau rânduielile canonice. Monahii se îndeletniceau cu munca și rugăciunea în aceste lăcașuri de liniște sfântă, de înduhovnicire, de înfrumusețare a sufletului. Peste toate aceste frumuseți strălucește chipul bărbatului duhovnicesc în care se oglindește însuși chipul lui Hristos *“Frumusețea cea prea luminată”*. Toate aceste ctitorii, podoabe ale ortodoxiei au fost și sunt pline de făuritori ai virtuții, ai vieții duhovnicești. Monahii și monahiile care au viețuit și viețuiesc în aceste ctitorii voievodale au mărturisit și mărturisesc învățătura de credință a Bisericii în toată puritatea sa, întărind pe credincioși în apărarea dreptei credințe, fapt ce a contribuit la unitatea suflotească a credincioșilor în jurul Bisericii *„ca toți să fie una”*.

Mănăstirea este ca o cetatea pe vârf de munte spre care privesc din toate părțile ochii credincioșilor, iar biserica este un far care luminează în mijlocul mării învolburate, drumul călătorilor, drumul sufletelor însetate de mântuire. Mulți dintre monahii acestor mănăstiri s-au dovedit neîntrețuți artiști în miniaturi. Activitatea lui Gavril Uric de la Neamț s-a continuat la Mănăstirea Putna, unde Paladie monahul împodobește, la 1489, un Evangheliar. În anul 1502, Spiridon ieromonahul împodobește un Tetraevangheliar pentru Mănăstirea Putna, iar Filip ieromonahul unul pentru Mănăstirea Zografu din Muntele Athos.

Prestigiul de care se bucurau ierarhii Bisericii din Moldova lui Ștefan cel Mare în cadrul ortodoxismului Sud Est european poate fi dovedit prin multe fapte, dar mai ales prin faptul că Bisericii moldovene I se cereau chiar sfaturi și sprijin în rezolvarea problemelor mai dificile. Este cunoscută scrisoarea Episcopului de Roman, Vasile, care în 1484, răspunzând cererii mitropolitului Gherontie al Moscovei, intervenea într-o dispută teologică ce înveninase raporturile dintre Marele cneaz moscovit și înaltul ierarh rus. Iată pe scurt împrejurările care au dus la alcătuirea acestei scrisori: în 1478, cu prilejul sfințirii bisericii Uspenia din Moscova, mitropolitul Gherontie cu întregul sobor de slujitori, a înconjurat biserica în sensul invers al mersului Soarelui, după cum este rânduiala ortodoxă. Întrucât marele cneaz al Moscovei Ivan al III-lea (1462-1505) s-a arătat nemulțumit cu această rânduială tipiconală s-a hotărât să se ceară și părerea unor ierarhi mai apropiați. Printre cei întrebați era și episcopul Vasile al Romanului, care în scrisoarea de răspuns din 2 februarie 1484 arăta că *“în legea grecească (ortodoxă n.n.) nimic nu se face în sfânta biserică după mersul Soarelui, ci tot îndărăt, fie la sfințire, fie la toacă, sau oricare lucrare ce se săvârșește în sfânta biserică, toate se fac împotriva mersului soarelui”*⁵¹.

Cum se face că ierarhul moscovit s-a adresat tocmai unui episcop din Moldova? Se prea poate ca știri despre acesta să fi avut de la fiica lui Ștefan cel Mare, Elena, (Olena) fiică rezultată din căsătoria cu Evdochia, fiica cneazului Simion Olekovic al Kievului și a Anastasiei, care era fiica marelui cneaz Vasile I al Moscovei (1389–1425). Această fiică a lui Ștefan cel Mare avea să se căsătorească în 1483 cu Ivan cel Tânăr, fiul marelui cneaz Ivan al III-lea.

Cum s-a ajuns la această înrudire a lui Ștefan cel Mare cu Ivan al III-lea este ușor de înțeles: Ivan al III-lea se căsătorise în 1472 cu Zoe-Sofia Paleolog, moștenitoarea tronului bizantin. În ultimul sfert al veacului al XV –lea Moscova devenise pentru toți ortodocșii a treia Romă, după prăbușirea celei dintâi în care trona erezia lui Filioque și a papismului, și a celei de a doua – Constantinopolul – *“pedepsit de Dumnezeu pentru unirea cu latinii, pe care o primise la Florența”*⁵².

Așadar, acum drepturile de moștenire asupra imperiului de răsărit trec în mod firesc principelui moscovit pe baza căsătoriei cu Zoe, Moscova înfățișându-se ca păstoarea scaunului împărăției creștine a răsăritului și apărătoarea dreptei credințe. (50) Profunda religiozitate a lui Ștefan cel Mare se constată și prin numărul mare de biserici pe care le-a ridicat și întărit. *“A domnit Ștefan Vodă 47 de ani și două luni și trei săptămâni – spune cronicarul Grigore Ureche - și au făcut 44 de mănăstiri”*⁵³. Cercetătorii au stabilit, în unanimitate, că *“marea epocă constructivă în domeniul arhitecturii religioase, epocă în care s-a concretizat pe deplin stilul*

*moldovenesc în arhitectură, a început în anul 1487, o dată cu construirea bisericilor Sfânta Cruce din Pătrăuți și Sfântul Procopie din Milișăuți*⁵⁴.

În toate domeniile se observă un spirit creator original. Tendința de orizontalitate a arhitecturii bizantine și cea de verticalitate, specifică arhitecturii gotice, au fost îmbinate armonios, oferindu-ne *„un remarcabil exemplu de organizare spațială”*⁵⁵. În felul acesta se valorifica o tradiție autohtonă, moldovenească, despre care noile mărturii arheologice ne aduc argumente incontestabile, tradiție care suferise, într-adevăr, influențe, cum s-a precizat, bizantine și gotice. *„Stilul acesta a ieșit din nevoile cultului ortodox, care a ținut seama de stilul bizantin, dar care a împrumutat elemente ale stilului gotic, prin mijlocirea meșterilor veniți din Polonia și din Transilvania”*⁵⁶. Întreaga creație artistică a epocii lui Ștefan cel Mare se detașează prin originalitate. Unitatea de concepție și unitatea de stil caracterizează această epocă înfloritoare. *„Fenomenul artistic care a rodit în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea este uimitor prin diversitate și prin deplina notorietate a fiecăruia dintre ramurile sale”*⁵⁷. Marile realizări în domeniul artei bisericești legate de epoca înfloritoare a domniei voievodului Ștefan cel Mare și Sfânt adevăresc o bună organizare a vieții bisericești din Moldova.

Înțelegând importanța Bisericii ca instituție, rolul religiei în societate, domnitorul, el însuși adept și păstrător al preceptelor creștine, al normelor și tradițiilor care decurg de aici, a acționat în consens cu acestea și cu epoca, ctitorind un număr impresionant de lăcașuri de cult, a căror motivație etico religioasă cu destinație funerară, de invocare a grației divine, de gratitudine și de comemorare se întrepătrunde cu motivația ideologică de afirmare a unui prestigiu public particular unic pentru coalizarea tuturor în lupta de neatârnare a țării, pentru sublinierea genealogiei sale voievodale, pentru păstrarea ortodoxismului. Potrivit pisaniilor, astăzi se mai păstrează 18 biserici din cele ctitorite de Ștefan cel Mare:

- Adormirea Maicii Domnului – Putna iulie 1466-1470;
- Sf. Procopie – Milișăuți 8 iunie 1487-13 noiembrie 1487;
- Sf. Cruce - Pătrăuți, terminată la 13 iunie 1487;
- Sf. Ilie –Suceava 1 mai 1488-15 octombrie 1488;
- Sf. Gheorghe – Voroneț 26 mai 1488-14 septembrie 1488;
- Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul – Vaslui 27 aprilie 1490-20 sept. 1490;
- Sf. Nicolae Domnesc – Iași iunie 1491-10 august 1492;
- Sf. Gheorghe Hârlău – 30 mai 1492-28 octombrie 1492;
- Adormirea Maicii Domnului - Borzești 9 iulie 1493-12 oct.1494;
- Sf. Apostoli Petru și Pavel - Huși, terminată la 30 noiembrie 1495;
- Sf. Nicolae – Popăuți, terminată la 30 septembrie 1496;
- Arhanghelul Mihail – Războieni, terminată la 18 noiembrie 1496;
- Nașterea Maicii Domnului – Tazlău 4 iulie 1496-8 noiembrie 1497;
- Înălțarea Domnului – Neamț, terminată la 14 noiembrie 1497;
- Nașterea Sf. Ioan Botezătorul – Piatra Neamț, 15 iulie 1497-11 noiembrie 1498;
- Înălțarea Sfintei Cruci – Volovăț, terminată la 14 septembrie 1502;
- Pogorârea Sf. Duh – Dobrovăț – 27 aprilie 1503-1504;
- Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul – Reuseni, terminată la 8 sept. 1504⁵⁸.

Alte trei biserici au fost semnalate în săpăturile arheologice efectuate în ultimii ani și atribuite cert lui Ștefan cel Mare: este vorba de Probota I și II și Sf. Dumitru de pe platoul din fața Cetății de Scaun⁵⁹. Tradiția orală mai atribuie încă șapte biserici lui Ștefan cel Mare: Sf. Gheorghe – Baia; Sf. Parascheva – Cotnari; Sf. Parascheva – Ștefănești; Sf. Mihail și Gavril – Scânteia Iași; Sf. Parascheva – Feleac; Vad – Cluj⁶⁰; Sf. Parascheva – Râmnicu Sărat.

La toate aceste biserici se mai adaugă paraclisul din turnul mănăstirii Bistrița, cu hramul Sf. Ioan cel Nou de la Suceava⁶¹ și paraclisul din cetatea Hotin⁶². Ștefan cel Mare a fost cel dintâi domnitor care a închinat Sf. Ioan cel Nou de la Suceava un lăcaș în Moldova. Este important de subliniat acest fapt, pentru că el demonstrează că deja în a doua jumătate a secolului al XV-lea se împământănisese deja cultul Sf. Ioan cel Nou martirizat cu un secol și jumătate în

urmă în Cetatea Albă și ale cărui moaște aveau să fie aduse la începutul secolului al XV-lea de către Alexandru cel Bun la Suceava, deci în capitala țării, ca pavăză a bisericii și a țării⁶³.

Ridicarea atâtor edificii religioase, înzestrarea lor cu tot ceea ce aveau nevoie⁶⁴ a prilejuit societății moldovene a epocii o afirmare artistică în Moldova lui Ștefan cel Mare știința de a clădi edificii de cult temeinic stăpânită de meșterii locali. Urmare a unor îndelungi prefaceri și reelaborări, atât ale meșterilor locali cât și ale influențelor occidentale, ceea ce istoricii de artă numesc *stilul moldovenesc*. Ce reprezintă toate aceste construcții? În Răsărit ca și în Apus, consacrarea unor edificii religioase sau donațiile făcute acestora, au constituit întotdeauna un mod de a-și exprima recunoștința pentru ajutorul înfruntării unei mari primejdii, ca și în scopul de a-și împăca propria conștiință. Căința, recunoștința sau și mai simplu, uneori, curățenia inimii poporului, acestea toate stau de obicei la originea celor mai frumoase ctitorii bisericești ștefaniene. Bisericile ctitorite de Ștefan cel Mare, dezvăluie mesajul spiritualității ortodoxe românești, promovarea spiritului irenic între credincioșii aparținând altor confesiuni, chemarea neamului la unitatea și apărarea gliei străbune, amenințată nu de puține ori nu numai de păgâni ci și de neamuri creștine. Unul dintre motivele actului ctitoricesc ștefanian am putea să-l socotim pe acela al recunoștinței față de strămoși, dând astfel primelor ctitorii o densitate aparte și anume cea de necropolă.

Prima biserică datorată cert lui Ștefan cel Mare este Probota I, terminată înainte de 1465, an în care erau depuse în gropniță osemintele mamei sale – Oltea. În această biserică aveau să fie depuse și osemintele lui Bogdan al II-lea, tatăl lui Ștefan cel Mare, ucis la Reusenii de fratele său Petru Aron. Astfel, putem înțelege documentul din 9 iulie 1466 prin care voievodul dăruia mănăstirii Probota numeroase danii, pentru mântuirea “*sfântrăposatului nostru bunic, Alexandru voievod cel bătrân, și pentru sufletul și pentru mântuirea sfântrăposatului părintelui nostru Bogdan voievod și pentru sufletul și mântuirea mamei noastre*”⁶⁵.

Cea de a doua ctitorie, biserica mănăstirii Putna a fost ridicată vreme de patru ani, fapt cu totul excepțional în programul constructiv al domniei, când ridicarea unei biserici se efectua, de regulă de la 3-4 luni, până la maxim un an. Excepție face biserica de la Volovăț. Din momentul punerii pietrei de fundație, biserica mănăstirii Putna avea să fie destinată ca necropolă domnească. Panteon național. Dorm somnului de veci la Putna: Bogdan voievod (+1517); Maria (+1518), una din fiicele lui Ștefan cel Mare; Maria (+1529) soția lui Petru Rareș; Ștefăniță Vodă (+1527); Doamna Maria de Mangop (+1476), a doua soție a lui Ștefan cel Mare; Bogdan (+1479) și Petru (+1480) și desigur nu în ultimul rând Ștefan cel Mare.

Pregătit sufletește, după ce a pus rânduială în ținutul Soroca și Orhei, după ce și-a curățit cugetul înfierbântat de luptă prin închinare la Sfinți în Paraclisul din Cetatea de Scaun a Sucevei, unde slujea arhimandritul Amfilohie Șendrea, Ștefan cel Mare a participat la 3 septembrie 1470 la târnosirea acesteia.

Mâna mitropolitului Teoctist I, care l-a *pomăzuit* ca domn pe Câmpia Direpțății la 12 aprilie 1457 a fost ridicată și acum cu Sfântul și Marele Mir, să sfințească pentru eternitate Putna, în fruntea unui sobor de 64 de clerici. Ștefan cel Mare a ridicat atâtea biserici și pentru a aduce grațitudine față de divinitate pentru biruințele în luptele cu păgânii ori creștinii care încercau să se atingă de pământul sfânt al Moldovei. Prin aceasta Ștefan cel Mare ridică rugă de mulțumire lui Dumnezeu pentru biruință.

Biserica Sf. Ioan Botezătorul din Vaslui a fost zidită “*dând laudă lui Dumnezeu de biruința ce au făcut*”⁶⁶. După bătălia de la Râmnic (1481) cu Țepeluș Vodă “*au zidit biserica pe numele sfântului mucenic Procopie în satul Bădeuți*”⁶⁷; în urma bătăliei de la Cătlăbuga din noiembrie 1485 s-a zidit biserică “*pe numele sfântului Nicolae în târgul Iașilor*”⁶⁸, iar în urma victoriei din Codrii Cosminului din 26 octombrie 1497, s-a ridicat biserica “*pre numele Sfântului Mucenic Dimitrie, în târg la Suceava*”⁶⁹. După cum observăm, bisericile de la Vaslui, Bădeuți, Iași și Suceava sunt închinare sfinților patroni în ale căror zile s-au în a căror imediată vecinătate s-au purtat luptele și s-au obținut biruințele. Conturul lăuntric al personalității religioase al marelui voievod moldovean, se lămurește și se întrecește mai mult tâlcuind textele pisanilor unor biserici, cu deosebite simțăminte de evlavie și recunoștință.

În ceea ce privește zidirea bisericii Voroneț, tradiția consemnată de Ion Neculce, amintește de făgăduința lui Daniil Sihastru după înfrângerea de la Pârâul Alb. Așadar biserica bisericii de piatră de la Voroneț s-au făcut ca mulțumire a biruinței finale împotriva turcilor în 1476.

De altfel și ridicarea bisericii Sf. Gheorghe de la Baia și biserica Sf. Parascheva de la Râmnicu Sărat, sunt puse în legătură cu războaiele și biruințele respective. O altă motivație a actului ctitoricesc este aceea a comemorării unor fapte. Astfel, biserica Sf. Mihail din Războieni a fost destinată comemorării *“dreptcredincioșilor creștini”* căzuți în lupta de la Pârâul Alb, unde oastea Moldovei a fost *“stropsită de mulțimea turcească și atâția de ai noștri au pierit de au înălbit poiana cu trupurile de ale lor...pentru aceea a binevoit Io Ștefan Voievod... și a zidit acest hram în numele arhistrategului Mihail, pentru rugăciunea sa și a doamnei sale Maria și a fiilor săi Alexandru și Bogdan și pentru pomenirea și pentru sufletul tuturor binecredincioșilor creștini care au pierit aici”*⁷⁰. Din lectura acestei pisanii înțelegem că atunci când gusta din potirul jertfelniciei, Ștefan cel Mare desprindea lucrarea proniatoare a lui Dumnezeu în istorie.

Biserica Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul din Reuseni, începută la 8 septembrie 1503 și terminată la mai puțin de trei luni după moartea sa, la 18 septembrie 1504, de fiul său Bogdan, comemora moartea năprasnică a tatălui său, voievodul Bogdan al II-lea. Formularea din pisanie *“Io Ștefan Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn Țării Moldovei, a binevoit și a început să zidească casa aceasta întru numele Tăierii cinstitului Cap al Cinstitului și slăvitului prooroc înainte mergător, Ioan Botezătorul, pe acest loc unde a fost tăiat capul tatălui său Bogdan voievod”*⁷¹. Zidirea bisericii din Reuseni o putem considera ca fiind rezultat al unui angajament moral față de memoria tatălui său. Impresionează în citirea acestei pisanii de la Reuseni subtilitatea alegerii hramului, care stabilește un organic și teologic paralelism, atât de concludent, între tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul și cea a tatălui său Bogdan voievod, ceea ce ni-l înfățișează pe voievodul ctitor, nu numai ca bun cunoscător al Sfintei Scripturi, dar și ca ales împlinitor al ei, în viața de toate zilele.

Ctitorirea unor biserici de către Ștefan cel Mare a avut, neîndoielnic și o motivație etico-religioasă, dar aceasta nu a fost singura. Alături de această motivație găsim și pe cea de subliniere a prestigiului public singular al domnitorului, de afirmare a genealogiei dinastice a cărei vechime se întindea spre întemeietorii de țară. Grija pentru descendența sa dinastică, capătă o nuanțare în sensul reafirmării genealogiei și respectarea ei. Această preocupare a domnitorului reiese chiar din patronajul cultural, din actul ctitoricesc.

Dragostea și râvna lui Ștefan cel Mare pentru casa lui Dumnezeu, pentru întărirea Ortodoxiei pot fi ilustrate și prin darurile pe care le-a făcut unor așezăminte religioase de dincolo de hotarele Moldovei. O latură de seamă a grijii pe care voievodul Ștefan cel Mare o arăta vieții bisericești se concretizează în ajutorul susținut și substanțial acordat mănăstirilor din Muntele Athos. Cronicarul venețian contemporan lui Ștefan cel Mare, Marino Sanuto, vorbind de Sf. Munte Athos, numește acest loc ca *“un loc în care înflorește tot binele și creștinătatea, loc favorizat de Carabogdan (adică de Domnul Moldovei)”*.

Așa a înzestrat Mănăstirea Zografu, căreia el ca și urmașii săi i-au spus *“a noastră mănăstire”*⁷². Acestei mănăstiri, care avea hramul Sf. Gheorghe, voievodul Moldovei încă din 1463 îi trimitea un splendid exemplar din *Actele Apostolilor* iar trei ani mai târziu i-a acordat un mertic anual de 100 de galbeni ungurești pentru ca *“egumenul, și preoții și toți frații întru Hristos ce viețuiesc acolo să ție și să împlinească acest așezământ, după rânduiala Sf. Biserici și după dorința noastră cum o vom arăta mai departe: înainte de toate să scrie pe domnia mea la Sfânta Proscomidie, după datina Sfinților Părinți și după așezământul Sf. Biserici, să scrie și pe doamna mea lângă domnia mea și pe copiii noștri, dăruieți de Dumnezeu, Alexandru și Elena și să stea în Sf. Pomelnic, cum este și scris. Și iarăși până când va fi mila lui Dumnezeu Atotțiitorul asupra noastră și vom fi în viață pe lume aceasta, Sf. Biserică să se cânte sâmbătă seara paraclis și duminica la prânz să se dea băutură. Marția să ni se cânte liturghie și la prânz să se dea băutură; și să se pomenească în fiecare zi la vecernie și la pavecerniță și la miezul nopții și la utrenie și la liturghie și la Sf. Proscomidie și unde este obiceiul Sfintei și Dumnezeieștii*

Biserici. Aceasta să ni se facă cât vom fi în viață. Iar după trecerea anilor noștri, după trecerea vieții noastre, în primul an să ni se facă și să ni se cânte Sf. Parastas în sobor și apoi slujbele de a treia zi, și asemenea la a noua zi, la a 20 a zi la a 40 zi și la jumătate de an și iarăși la un an, iar după trecerea unui an, de atunci să ni se cânte, în fiecare an, într-o zi în sobor de pomenire, seara parastas și colivă și iarăși la prânz băutură, spre mângâierea fraților. Aceasta să rămâie așa, cât va dăinui sfânta mănăstire”⁷³.

Din acest fragment de document deducem ușor adâncă lui concepție teologică, identică cu cea a Bisericii căreia I-a aparținut cu fidelitate până la sfârșit, ca și însăși pulsațiile intime li viguroase ale sufletului său, până la ultima fibră a ființei sale lăuntrice. Pentru Ștefan cel Mare, veșnicia care urmează acestei vieți, pe care de altfel nimeni nu o poate contesta, nu a fost o simplă vorbă, ci o imensă realitate responsabilă, pentru care s-a pregătit cu seriozitate, cu sârguință și, fără întrerupere, toată viața sa, viață pe care în fond a închinat-o astfel celei dintâi.

Cu banii ce aveau să fie trimiși regulat, a fost reparată mănăstirea și s-a înălțat bolnița, căreia la 13 septembrie 1471 îi dădea o sumă anuală de 500 de aspri. În anul 1475 s-a clădit cu banii dăruți de Ștefan cel Mare, tot la Zografu, turnul pentru corăbii de lângă mare, cum o mărturisește de altfel și inscripția de la intrare⁷⁴; la aceeași mănăstire a trimis icoana făcătoare de minuni a Sfântului Gheorghe, oferită lui Alexandru cel Bun de către Ioan Paleologul, icoană ce se păstrează și astăzi. În 1483, a zidit aici o trapeză pentru 180 de călugări, partea surpată a zidului și înzestră Mănăstirea Zografu “*cu veșminte, vase și altă avere*”⁷⁵.

Hrisovul lui Ștefan cel Mare pentru bolnița de la Zografu a fost adus și arătat la Moscova țarului la 1625 de arhimandritul Zografului ca dovadă că mănăstirea trebuie ajutată. Către sfârșitul domniei sale, Ștefan cel Mare repară din nou, cu a sa cheltuială, Mănăstirea Zografu, în întregime, și pictează catoliconul. Pentru tot ceea ce a făcut la acest așezământ, călugărul Isaia din Hilandar afirma în anul 1489 că Mănăstirea Zografu a fost întemeiată de Ștefan vodă al Moldovei⁷⁶.

Un fapt cu totul remarcabil este acela că nu numai Zografu s-a bucurat de ajutorul dat de Ștefan cel Mare. Astfel a reparat Mănăstirea Sf. Pavel, I-a construit un apeduct și un baptisteriu⁷⁷, a reînnoit din temelie Mănăstirea Grigoriu, în trei rânduri, 1497, 1500, 1502, zidind un turn care-I poartă amintirea până în vremea noastră⁷⁸; la rugămintea egumenului Chiril de la Vatoped, ridică arsanaua pentru corăbii⁷⁹; în partea de nord a mănăstirii, cumpără vechea chilie a Sf. Trifon de la Eurice⁸⁰ cu 24.000 de aspri și face, în 1493, o danie de 500 de aspri Mănăstirii Constamonitu⁸¹ și a 500 de aspri celui ce va veni în fiecare an să ridice suma.

Chipul marelui ctitor și al binefăcătorului așezămintelor monahale din Muntele Athos apare pe un adăpost de corăbii la Mănăstirea Vatoped, într-un basorelief fiind reprezentat cu diadema pe cap și oferind Sf. Fecioare o biserică, sub care se vede stema Moldovei⁸². Pe această piatră cu funcție de pisanie, ștersă de vreme și cu detaliile netezite, Ștefan apare ca un om bătrân. Dacă nu ar fi fost reprezentat ținând în mâini clădirea pe care o oferă lui Iisus copil, am putea crede că figura lui Ștefan cel Mare este o efigie funerară, pentru că domnitorul apare fără viață, dar nu fără expresie. Este considerat unul dintre cele mai reale și totodată mai patetice din galeria de portrete ce ne-au rămas de la cel mai mare domnitor al Moldovei. Bătrân, păstrând în partea de jos a figurii trăsăturile dârze pe care o lungă și grea domnie trebuie să le fi înscris pe chipul său, partea de sus a acesteia este cea a unui om adânc ostenit. Trăsăturile sunt încă nete, nasul drept, sprâncenele lungi, frumos arcuite. Privind cu atenție acest portret, aflat dincolo de hotarele țării, modestul cioplitor în piatră a imprimat vajnicului domnitor trăsăturile unei personalități⁸³.

De ce făcea aceste danii Ștefan cel Mare la Muntele Athos? Atunci, în ultimul sfert de veac XV, Muntele Athos constituia o insulă a creștinismului în cadrul Imperiului Otoman, insulă spre care își îndreptau privirile popoarele asuprite din Sud Estul Europei. Susținând moralmente și materialicește creștinismul athonit, se asigura existența acestuia și prin el, se întărea rezistența popoarelor împotriva cotropitorilor.

Faptele de vitejie, pe care Ștefan cel Mare le interpreta întotdeauna ca ajutor primit din partea lui Dumnezeu, sunt cunoscute monahilor athoniți prin cele două steaguri de luptă cu

chipul Sf. Gheorghe ucigând balaurul, păstrate la mănăstirea Zografu⁸⁴. Toți fii credincioși ai Sfintei noastre biserici nu au uitat niciodată că Ștefan cel Mare a fost un dârz și neînfricat apărător al ortodoxismului, al întregii creștinătăți, crunt lovită în vremea aceea și de căderea Constantinopolului sub stăpânirea otomană.

Lupta pentru păzirea și întărirea Ortodoxiei reprezenta o împotrivire dreaptă și legitimă față de tendințele nu de puține ori exprimate, de cotoșire ale Romei papale, mai ales după Sinodul de la Florența Ferrara⁸⁵ mai primejdioasă pentru existența națională a popoarelor din răsăritul Europei decât însăși robia otomană. Motivarea spirituală a luptei era întărită prin unitatea de credință, și pentru a lupta mai bine împotriva dușmanilor țării și Bisericii, picturile murale ale bisericilor ctitorite de Ștefan cel Mare și urmașii lui s-au constituit în mari cărți de învățătură, la îndemâna tuturor, lecția lor fiind o lecție de dreaptă credință, și, prin aceasta, de patriotism.

Iconografia sfintelor lăcașuri ștefaniene este de tradiție bizantină și izvorul din care au venit elementele iconografice izolate și întregi compoziții i-a fost *Liturghia*. Ștefan cel Mare înțelegea că Liturghia ortodoxă nu este un simplu cadru emoțional și estetic, și nici numai aspectul ceremonial culminant al *Euharistiei*, ci este marea restituire și reprezentare simbolică a economiei mântuirii. Liturghia însăși pregătește și afirmă ceea ce se produce în Euharistie, ca o expresie cultică a conținutului dogmei. Liturghia este însăși Biserica în actul ei de mulțumire comună.

Ortodoxia cunoaște *liturghia cosmică* – învățătură dezvoltată de Sf. Maxim Mărturisitorul – despre starea de celebrare în care se află universul transfigurat și recapitulat în Hristos cel înviat. Creația desfigurată de păcat devine, prin restituirea lui Hristos cel înviat în Euharistie, un cosmos liturgic, care celebrează continuu. Alături de Liturghie, izvorul de inspirație pentru decorul pictural l-au avut și imnele cultice, ritualul bisericesc, obiceiurile acesteia. Creștinismul ne-a descoperit esența adevărului și a binelui, iar arta creștină caută să descopere esența frumosului. Ctitoriile lui Ștefan cel Mare arată viziunea că întreg cosmosul este îndemnat să devină o Liturghie. Iată cum cultul influențează cultura, arta. Întrucât cultura sau lucrarea spiritului nu se referă doar la natura înconjurătoare, ci și în raport cu *Spiritul Creator, Persoana Creatoare Supremă*, care este Dumnezeu, forma cea mai intensă a culturii este cultul. Astfel înțelegem de ce Ștefan cel Mare a sprijin tot felul de manifestări ale culturii din vremea sa. *Sufletul culturii este cultura sufletului*. În sensul acesta, în cult, cultura și credința nu apar într-o dihotomie, ci se armonizează.

Relația spiritului uman cu Dumnezeu, cu spiritul divin se exprimă în cult, dar omul folosește natura – propria sa natură și natura înconjurătoare pentru a exprima această relație, care este cea mai intensă, de la spirit la Spirit. Așa s-au născut gesturile liturgice, semnul crucii, care apoi au fost marcate vizual apărând primele manifestări *cultuale* și *culturale*. Astfel în jurul cultului s-a dezvoltat cultura. Acest lucru este foarte valabil în cazul poporului nostru. Pentru poporul nostru, popor creștin cultura este o extensie, o prelungire multiformă a cultului. Un popor cu cât este mai liturgic, cum este poporul nostru, cu atât este mai cald sufletește. Când cultul slăbește - adică relația *spirit uman – spirit divin* se pierde capacitatea noastră de contemplare a naturii, de sesizare a prezenței lui Dumnezeu în împrejurările vieții noastre și în istorie.

În tot ceea ce a făcut Ștefan cel Mare constatăm o viziune liturgică despre istorie și o viziune liturgică despre natura înconjurătoare. Viziunea liturgică despre istorie este inspirată din taina *Crucii* și *Învierii*. Moldova lui Ștefan cel Mare a purtat crucea în istorie prin toate necazurile și încercările, de aceea, orice eliberare de sub suferință a simțit-o și exprimat-o ca pe o putere a *Învierii* lui Hristos.

* * *

Faptul că Ștefan cel Mare s-a căsătorit cu Maria de Mangop⁸⁶, coborâtoare din marea familie a Paleologilor, nu era o simplă vanitate omenească, era dimpotrivă un omagiu celor ce reprezentaseră cu demnitate, ideea unui stat ortodox și însăși ideea unității Ortodoxiei; este

adevărat că și un pertinent act politic prin care Ștefan cel mare urmărea să afirme legitimitatea sa la domnie.

După ce își făcu cunoscut numele, vrednicia și țara în lumea creștină și musulmană, în ianuarie 1475, când numele domnitorului Moldovei era pe toate buzele liderilor Europei și constituia o adevărată nădejde pentru întreaga creștinătate, dându-și repede seama că lucrurile nu vor putea rămâne așa, Ștefan cel Mare trimitea la 25 ianuarie 1475 o scrisoare circulară către toată creștinătatea din Europa, prin care aducea la cunoștință biruința sa, cerând în același timp să se ridice cu toții împotriva dușmanului comun care sigur nu putea să nu răzbune rușinoasa înfrângere de la Vaslui.

Având în vedere frumusețea și însemnătatea acestei scrisori circulare pe care se pare că însuși voievodul a dictat-o, duhul creștin ce izvorăște din aceste rânduri o redăm în întregime: *“Prea luminaților, prea puternicilor și aleșilor domni a toată creștinătatea cărora această scrisoare a noastră va fi arătată sau de care va fi auzită. Noi, Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei, mă închin cu prietenie vouă tuturor cărora vă scriu și vă doresc tot binele și vă spun domniilor voastre că necredinciosul împărat al turcilor (l'infidele imperatore turco) a fost multă vreme și este încă pierzătorul întregii creștinătăți (distruggitore de la christianita), și în fiecare zi se gândește cum ar putea să supuie și să nimicească toată creștinătatea. De aceea facem cunoscut domniilor voastre că pe la Boboteaza trecută, mai sus numitul turc a trimis în țara noastră și împotriva noastră o mare oștire în număr de 120.000 de oameni, al cărei căpitan de frunte era Soliman pașa beglerbegul; împreună cu acesta se aflau toți curtenii susnumitului turc și toate popoarele din Romania și domnul Țării Românești cu toată puterea lui și Assan beg, și Ali beg, și Schender beg și Grana beg și Valtival beg și Serafaga beg, domnul din Sofia, și Cusenra beg și Piri beg, fiul lui Isac pașa, cu toată puterea lui de ieniceri. Acești mai sus numiți erau toți căpitanii cei mari, cu oștile lor. Auzind și văzând noi acestea am luat sabia în mână și cu ajutorul Domnului Dumnezeului nostru atotputernic, am mers împotriva dușmanilor creștinătății, i-am biruit și i-am călcat în picioare, și pe toți i-am trecut sub ascuțișul săbiei noastre, pentru care lucru lăudat să fie Domnul Dumnezeu nostru. Auzind despre aceasta, păgânul împărat al turcilor își pusese în gând să își răzbune și să vie, în luna mai, cu capul său și cu toată puterea sa împotriva noastră și să supuie țara noastră care e poarta creștinătății pe care Dumnezeu a ferit-o până acum. Dar dacă această poartă, care e țara noastră, va fi pierdută – Dumnezeu să ne ferească de așa ceva – atunci toată creștinătatea va fi în mare primejdie. De aceea, ne rugăm de domniile voastre să ne trimiteți pe căpitaniii voștri împotriva dușmanilor creștinătății, până mai este vreme, fiindcă turcul are acum mulți potrivnici și din toate părțile are de lucru cu oameni ce- stau împotriva cu sabia în mână. Iar noi din partea noastră, făgăduim pe credința noastră creștinească și cu jurământul domniei noastre, că vom sta în picioare și ne vom lupta până la moarte pentru legea creștinească, (per fino alla morte stare et pugnare per la christianita), noi cu capul nostru. Așa trebuie să faceți și voi, pe mare și pe uscat, după ce, cu ajutorul lui Dumnezeu cel Atotputernic, noi -am tăiat mâna dreaptă. Deci fiți gata fără întârziere. Dată în Suceava, în ziua de Sfântul Pavel, luna ianuarie în 25, anul Domnului 1475, Ștefan voievod, domnul Țării Moldovei⁸⁷”.*

Remarcăm în această scrisoare menită unei circulații europene că de șapte ori este pomenit numele lui Dumnezeu și alte echivalente și de nouă ori numele de creștinătate și de credință creștină, într-un spațiu doare de o pagină, ceea ce spune mult privitor la evlavie și mobilele sufletești și creștin ortodoxe ale marelui voievod. Adresanții ei sunt conducătorii lumii creștine din Europa, fără nici o diferențiere confesională, conținutul ei, interesele generale ale creștinătății, iar tăria ei demonstrativă, o constituie credința creștină și legea creștină. Nu cunoaștem, în stadiul actual al cercetărilor, un document similar în toată istoria universală.

Din lectura acestei scrisori circulare adresată căpeteniilor creștine ale Europei, fără discriminare de apartenență confesională, sau crez dogmatic, îndemnând stăruitor la alcătuirea unui front comun de rezistență și de apărare a valorilor creștinătății, împreună cu Ștefan cel Mare, împotriva fanatismului musulman, deslușim în voievodul moldav în incontestabil precursor al principiilor Mișcării Ecumenice din zilele noastre.

La 8 mai 1477, Ioan Țamblac, solul lui Ștefan cel Mare citea la Veneția, în fața dogelui mesajul domnitorului Moldovei, prin care arăta că a fost singur în fața inamicului musulman, “și eu cu curtea mea am făcut ce am putut și s-a întâmplat ce s-a întâmplat (io con la mia corte ho fato quel che puoi et e seguide ut sopra)”. Tot în scopul apărării credinței ortodoxe, Ștefan cel Mare a trimis o *Epistolă* marelui cneaz Ivan III de la Moscova, în 1481, în care arăta frământările și năzuințele marelui nostru voievod, punând încă o dată în lumină nevoia de a se consolida în Europa o uniune politică a țărilor creștine, o uniune puternică, spre a fi ca un zid de rezistență în fața primejdiei musulmane, alcătuită din Turcia și Hanul tătarilor; deplânge căderea Constantinopolului “pentru păcatele noastre” și încheie cu trista constatare “în aceste părți eu am rămas singur în fața atât de mari primejdii”⁸⁸.

Să mai amintim că în 1502, hanul tătarilor Mengli Ghirai, scria lui Ștefan cel Mare “Si tu Walachiam tenebis, nobis liberum erit progredi ad omnes partes mundi” (*Dacă tu vei avea în mână ta Moldova, atunci drumul ne va fi deschis în toate părțile lumii*)⁸⁹. Scrisoarea din 25 ianuarie 1475 precum și scrisoarea adresată țarului de la Moscova ilustrează în cel mai înalt grad posibil, conștiința pe care a avut-o Ștefan cel Mare despre soarta creștinătății în fața Semilunii, despre rolul țării sale de “poartă a creștinătății”.

Rolul pe care Ștefan cel Mare îl atribuie țării sale în fața expansiunii otomane nu era o exagerare menită să impresioneze. Cerând sprijin în Apus, Ștefan urmărea formarea unei alianțe antiotomane în interesul creștinătății, cu ajutorul căreia să poată lupta și el⁹⁰. Nici un alt domnitor nu a exprimat gânduri așa de calde și sincere cu privire la soarta lumii creștine grav amenințată de turci și nici un altul nu a luptat cu atâta bărbăție și elan, devenind cea mai cunoscută figură a epocii sale. Puterile creștine ale Europei s-au bucurat aflând de victoria de la Vaslui, dar numai atât. Ștefan cel mare nu a primit nici un fel de ajutor din nici o parte. Toți aveau să trimită numai cuvinte frumoase de felicitare și numai atât.

Notabilul cronicar polonez **Miechowski** afirma “bărbat glorios și victorios, care a biruit pe toți regii vecini... om fericit căruia soarta i-a hărăzit, cu dărnicie, toate darurile. Căci pe când altora le-a dat numai unele e însușiri și anume, unora prudență împreună cu șiretenie, altora virtuți eroice și spirit de dreptate, altora biruință asupra dușmanului, numai ție ți le-a hărăzit, la un loc, pe toate. Tu ești drept, prevăzător, isteț, biruitor contra tuturor dușmanilor. Nu în zadar ești socotit printre eroii secolului nostru”⁹¹.

Un alt contemporan, **J. Dlugosz**, după ce descrie amănunțit lupta cu armatele lui Mahomed al II-lea, din fața Vasluiului, exclama elogios “O, bărbat demn de admirat, întru nimic inferior ducilor eroici, (O, virum admirabilem, heroicis ducibus, queos tantopere admiramus, nihil inferiorem), pe care atât îi admirăm, care cel dintâi dintre principii lumii a repurtat în zilele noastre o victorie atât de strălucită în contra turcilor. După părerea mea, el este cel mai vrednic să i se încredințeze primul rang și conducerea lumii întregi și mai ales demnitatea de comandant și conducător al comunității creștine împotriva Turcului, de vreme ce ceilalți regi și principii catolici sunt dedați desfrâului și petrecerilor, sau sunt divizați prin războaie civile. (Meo indicio dignissi cui totius mundi Principatus et imperium et praecipue sumus Imperatoris et Ducis contra Turcum, communi Christianorum consilio consensu et decreto aliis Regibus et Principibus Catholicis in desidiis et vopluptates, aut in bella civilia resolutis commiteretur”⁹².

Un alt polonez **Bernard Wapowski**, îl califică drept “strălucitul luptător, foarte vestit prin victoriile asupra turcilor”, adăugând “princeps et bellator ea tempestate famigeratissimus” și că “a fost viteaz, viclean și războinic norocos...înzestrat cu virtuți de erou și socotit printre bărbații vestiți în arta războaielor”⁹³.

Însuși **Sigismund I**, regele Poloniei, neîndoielnic martor ocular la dezastrul din Codrii Cosminului (26 octombrie 1497), într-o scrisoare adresată lui Petru Rareș la 3 februarie 1531, scriind despre eroul nostru, îl numește “Stephanus ille magnus”⁹⁴. **Antonius Bonfinius**, cronicarul și istoriograful oficial al lui Matei Corvinul, recunoaște calitățile deosebite ale domnitorului Moldovei “era însuflețit pentru lucruri frumoase și mândre, pe lângă acestea activ și strașnic la război”⁹⁵ iar cronica maghiară, cunoscută sub denumirea **Chronicon Dubnicense** îl prezintă pe Ștefan cel Mare, după bătălia de la Vaslui astfel “bun apărător al țării sale, și al

poporului său, care s-a împotrivit cu bărbăție turcilor, în mijlocul țării sale, gata să moară pentru ai săi”⁹⁶. Dominicanul **Petru Ranzanus** scria “stăpânea atunci întreaga țară, un bărbat de energie fără pereche, numele căruia era Ștefan...acesta deodată a atacat oastea regelui și a câștigat bătălia”⁹⁷ (de la Baia s.n.).

Însuși papa **Sixt al IV-lea**, numindu-l Athleta Christi îi adresa elogii lui Ștefan cel Mare atunci când îi scrie “Faptele tale săvârșite... cu înțelepciune și vitejie, contra turcilor infideli, inamici comuni, au adus atâta celebritate numelui tău, încât ești în gura tuturor și ești în unanimitate foarte mult lăudat (in ore omnium sis et consensu omnium plurimum lauderis)”⁹⁸, iar un alt italian contemporan mărturisea despre Ștefan cel Mare “om foarte rafinat și foarte fin în meșteșugul războiului”⁹⁹. Medicul venețian **Matei Muriano** care fusese la Suceava și a stat pe lângă voievod îngrijindu-i boala de care suferea scria că domnitorul “*este un om foarte înțelept și demn de mare laudă, foarte iubit de supuși, căci e blând și drept, foarte vigilent și darnic (Signor Duca Stefano, homo sapientissimo, clemente et justo, molto vigilante et liberale)*”¹⁰⁰.

În anii 1574-1575 a trecut prin Moldova **Matei Strykowski** care a scris: “Fiecare istoric trebuie să laude virtutea mare a unui principe cu o țară atât de mică...moldovenii l-au numit cara-Bogdan-Ștefan, cara în românește vine de la latinul carus=scump. Din cauza nemaipomenitei lui bravuri, românii îl socotesc sfânt”¹⁰¹. Din aceste câteva referințe externe, constatăm că voievodul era supranumit chiar de aceștia și investit cu demnitatea morală de *cel Mare*, că este o deplină concordanță între aceste referințe asupra meritelor sale personale și sociale, cu totul particulare și chiar unice, care ne duc ușor cu gândul către personalitatea pleneră, către genialitatea ilustrei sale individualități.

* * *

Rana de la piciorul stâng căpătată la asediul Chilieii insulare, la 22 iunie 1462, când “*a fost împușcat la glezna stângă cu o pușcă grea de cetate*”¹⁰² a lăsat în loc un ulcer cronic, alimentat de un proces inflamator osos, de o osteită și de diabet¹⁰³. Mai grav s-a dovedit guta (podagra) care a dus la depuneri articulare agravându-se odată cu înaintarea în vârstă, provocând crize foarte dureroase și în final ducând la imposibilitatea folosirii picioarelor¹⁰⁴.

Din 1501 solii de la Suceava străbat Europa, ajungând la Veneția, în căutare de medici care să îi aline suferința, iar în 1502 o solie a domnitorului, recomandată de regele Ungariei Vladislav al II-lea, a ajuns la Nuremberg, numai că medicul Johann Klingensporn nu a ajuns în Moldova niciodată. De la Veneția în 1502 a sosit la Suceava Matteo Muriano, medic, agent al Signoriei, care la 7 decembrie relatează că Ștefan “*... arată bine la trup pentru vârsta sa dacă această meteahnă nu l-ar fi chinuit, dar sper cu ajutorul lui Dumnezeu să-I aduc o ușurare*”¹⁰⁵.

Din nefericire, solul trimis la Veneția după 9 decembrie 1502 pentru a-i cumpăra medicamentele precise de Matteo Muriano nu s-a întors, iar Matteo Muriano în iulie 1503 avea să moară și el răpus de o boală. Boala lui Ștefan cel Mare se agrava pe zi ce trecea, astfel că în 1503 însuși regele Ungariei Wladislaw Jagello informa pe dogele Veneției că Ștefan “*e chinuit de o boală lungă și e ajuns la grele bătrânețe, astfel că, chiar viața în viitor îi este nesuferită*”¹⁰⁶.

Postelnicul Tudor la 21 decembrie 1503 la Veneția a dus o scrisoare de la Ștefan cel Mare dogelui Leonardo Lorendano, cerând un alt medic, spunând că domnul său “*numai mâinile și picioarele nu le poate mișca, dar altfel nu are nimic*” iar la 28 decembrie se vorbea despre Hieronimo da Cesena, Giorgio di Piemonte și Alesandro Veronese care trebuiau să vină în Moldova¹⁰⁷. Spre sfârșitul anului 1503, Ștefan cel Mare a început cea mai grea luptă a vieții sale, luptă din care nu putea să iasă învingător, fiindcă dușmanul acesta era moartea, care nu a fost învins de nimeni niciodată. La începutul anului 1504 trei medici aflați la căpătâiul lui Ștefan cel Mare, Hieronimo da Cesena, chirurgul evreu al hanului Crimeii și un bărbier din Buda, au căzut de acord că trebuiesc arse rănile cu fierul înroșit, un tratament chinuit. Cu toate acestea, Ștefan cel Mare “*s-a strămutat la viața veșnică*” marți 2 iulie 1504, “*ca la trei ceasuri din zi*”, după relatarea precisă a cronicii domnești¹⁰⁸ adică la orele 8,30 dimineața, ținând seama că în ziua respectivă răsăritul soarelui, de la care se începea atunci numerotarea orelor zilei, a avut loc la câteva minute după 5,30.

Pe acoperământul de mormânt al lui Ștefan cel Mare, lucrat în mănăstirea Putna, din porunca lui Bogdan al III-lea, menit să acopere întregul mormânt, inclusiv soclul¹⁰⁹ este indicată o altă oră a morții marelui domnitor "ceasul al patrulea din zi" adică ora 9,30¹¹⁰. Într-o aureolă de miracol N. Iorga prezintă trecerea la cele veșnice a lui Ștefan cel Mare: "pe mormântul lui a ars atunci timp de trei zile și trei nopți, o lumină pe care n-o aprinsese nimeni...moartea nu i-a luat simțirea și când neamul lui suferă, strămoșul plânge în mormânt"¹¹¹, în vreme ce cronicarul Grigore Ureche spune "fost-au mai înainte de moartea lui Ștefan vodă, întru același anu, iarnă grea și geroasă, că n-au fost așa niciodinioară, și decii preste vară au fost ploii grele și poveoae de ape, și multă înneccare de ape s-au făcut"¹¹².

Vrednică de atenție este corelația pe care o stabilește marele cronicar, desigur pe baza ziselor populare, dintre semnele grele ale iernii și verii anului 1504 și trecerea fruntariilor acestei vieți de către marele, viteazul și sfântul voievod al Moldovei. Mihail Sadoveanu în "Semănătorul" din iulie 1904 a scris următoarele rânduri despre sfârșitul vieții pământești a marelui voievod: "Cum au început a vui clopotele în strălucitoarele turnuri ale Sucevei s-a știut în norod că Ștefan Vodă s-a dus. Și din sat în sat, din clopotniță în clopotniță, vaietele de aramă s-au împânzit ca o durere uriașă peste întregul pământ al Moldovei. Din piscurile munților prinse a curge spre văi tânguiri buciurilor de cireș; plâieșii spuneau culmilor și codrilor și drumurilor de ape, tuturor colțurilor unde se găseau așezăminte de vechi ostași, spuneau durerea cea mare, cea fără de îndreptare. Și pe căile prăfuite, pe malurile râurilor aurite de soarele lui iulie, alergau pe cai repezi crainicii plecați pe oblâncurile șăilor, spintecau văzduhul ca niște paseri îngrozite, suflata din urmă de vișorul unei vești grozave. A murit Ștefan Vodă. A murit Vodă. Vestea a fost un fulger. În frământarea jalnică a orașelor și a satelor, cuvântul deși era de mult așteptat, cutremură inimile...și se întrebau: Ce va fi după ce-l vor pune în mormânt?... Durerea mușca din toate inimile... norodul era bătut de valuri de durere...și era o jale cum nu a mai fost de atunci în Țara Moldovei...Mulțimea fierbea în talazuri fără astâmpăr și murmura și gemea neîntrerupt ca un codru în furtună, iar Domnul Ștefan fu zidit în lăcașul de marmură și piatră". "A murit Ștefan Vodă, voievodul Moldovei, oștean viteaz ca un al doilea Alexandru" nota Cronica rusă de la Mănăstirea Hustinscaia. "Muri Ștefan Moldoveanul, războinicul cel de vecinică aducere aminte vrednic" scrie un alt cronicar.

Faptul că moldovenii lui l-au regretat, atât de general și cu atâta jale, ca pe un părinte al tuturor, ne duce cu gândul la unii iluștri împărați romani, care pentru merite cu totul remarcabile erau numiți *Pater Patriae*. Ei bine, Ștefan cel Mare merită cu prisosință să fie considerat de toată suflarea românească adevărat *Părinte al Patriei*.

Ștefan cel Mare a fost "îngropat în mănăstirea zidită de dânsul, la Putna" consemnează *Letopisețul de la Putna*, iar Grigore Ureche adaugă câteva detalii care îi aparțin "iară pe Ștefan Vodă l-au îngropat țara cu multă jale și plângere în mănăstire în Putna, care era zidită de dânsul. Atâta jale era, de plângeau toți ca după un părinte al său, că cunoșteau că s-au scăpatu de mult bine și de multă apărătură"¹¹³. Lespedea din marmură de Carrara¹¹⁴ – confecționată încă din timpul vieții voievodului, între 1492-1504 – așezată pe un soclu înalt, tot din marmură este împodobit cu elegante motive vegetale, dominate de pomul vieții și al frunzelor de stejar cu ghindă, plasat sub un baldachin înălțat în 1934 din resturile altuia.

Inscripția lespezii funerare, săpată din porunca sa, are următorul cuprins "Dreptcredinciosul Domn, Io Ștefan Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, ctitor și ziditor al acestui sfânt lăcaș, care zace aici și s-a mutat la veșnicele lăcașuri în anul 7..., luna ....., și a domnit ani" Pentru prima dată mormântul lui Ștefan cel Mare a fost deschis la 19 februarie 1758 de către Dumitru Lascarache, ispravnicul Sucevei, din ordinul lui Scarlat Ghica căruia i s-a vorbit despre mormântul marelui domn într-un context tensionat, existent în cadrul mănăstirii, în legătură cu proiectul mitropolitului Iacov Putneanul de a reface mănăstirea în acel moment ruinată, în vremea stareșului Benedict arhimandritul.

În mormânt au fost găsite atunci pietre prețioase, inele, fire și bolduri de aur și altele, care au fost folosite, după porunca mitropolitului la împodobirea coroanelor Maicii Domnului și

a Pruncului Iisus, realizate de argintarul Rafail în același an, care se păstrează și astăzi în Muzeul Mănăstirii Putna¹¹⁵.

Un secol mai târziu, mormântul lui Ștefan cel Mare a fost din nou deschis, de data aceasta de către o comisie austriacă condusă de Anton Schonbach, la cererea starețului Artimon Bortnic¹¹⁶. Deschiderea a avut loc între 11-17 noiembrie 1856, ci asistența călugărilor și a altor vizitatori, între care și parohul de Putna, Iraclie Porumbescu. Pornind de la constatările comisiei austriece care a deschis mormântul, care a aflat rămășițele lui Ștefan cel Mare înmormântate fără sicriu, pe 13 bare de fier fixate de-a latul și craniul așezat pe un postament de cărămizi, trupul învâluit într-o mantie cu o cruce de aur brodată în dreptul pieptului¹¹⁷ s-a considerat că aceasta este o înmormântare de călugăr, formulându-se ipoteza, susținută și de unele materiale folclorice, că la sfârșitul vieții marele domnitor s-ar fi călugărit, fiind îngropat pe ascuns de unde și lipsa conservării ceremoniei funerare de către cronicarii moldoveni¹¹⁸. Știm însă că domnitorii noștri nu obișnuiau să se călugărească înaintea morții, precum regii sârbi, decât în cazuri impuse (cazul lui Alexandru Lăpușeanu).

La 26 iulie 1504, aflat la Buda, medicul Leonardo de Massari mărturisește că doar cu două zile înaintea morții pe care, probabil, a presimțit-o, așadar la 30 iunie 1504, Ștefan cel Mare a impus alegerea ca domn a fiului său Bogdan care a și primit jurământul de credință al participanților la adunare¹¹⁹. În acest context este posibil ca Ștefan cel Mare să fi acceptat de formă călugărirea, pentru a nu exista oficial doi domni în același timp, astfel explicându-se înmormântarea sa călugărească, lipsită de sicriu¹²⁰.

* * *

Pentru măreția faptelor sale de apărător al patriei și al credinței, poporul nostru l-a durat în conștiința noastră un altar, încheșat din virtuțile străbunului Ștefan, ridicat întru cinstire deasupra multor chipuri de cuvioși părinți și așezat în rândul sfinților apărători și ocrotitori ai dreptei credințe.

După cinci veacuri de la *strămutarea la cele veșnice*, a intrat în panteonul Bisericii noastre prin evlavia populară care l-a numit încă de la moartea sa *sfânt* așa cum ne spune stăpânit de fiorul aceleiași evlavii cronicarul “*ce după moartea lui îi ziceau Sfântul Ștefan Vodă, nu pentru suflet, că este în mâna lui Dumnezeu... ci pentru lucrurile sale cele vitejești carele nimeni din domni, nici mai înainte, nici după aceia, nu l-au agiunsu*”. Potrivit credinței populare, Ștefan cel Mare a “*rămas giu(viu) ca toți giii (viii) ...că doar nu-i sfânt degeaba*” și chiar “*are să mai vie odată, ...ca să-i vadă pe toți moldovenii lui... și acuma el încă vede și aude necazurile și tânguiriile moldovenilor*”¹²¹.

Prin mutarea sa în *lăcașul veșnic*, cum scrie fiul și urmașul său la tron, Bogdan al III-lea, pe acoperământul de mormânt, Ștefan cel Mare a trecut desigur, în primul rând în nemurirea credinței sale, de care a fost atât de atașat și însuflețit în întreaga sa viață pământească, dar totodată în eterna pomenire a istoriei țării și a fiecărui suflet al poporului său, ca și în aceea a Europei secolului său, pentru veșnicie.

Ștefan cel Mare prin tot ceea ce a făcut, a luptat pentru a unifica forțele creștine ale poporului său, și a le declanșa, împreună cu cele ale continentului european, împotriva marelui pericol din acel timp, amenințarea otomană. Și astăzi ne învață să ne unim și să ne întărim, mai întâi puterile noastre creștine personale, și apoi împreună cu cele ale întregii creștinătăți, să luptăm cu toată vigoarea, apărând valorile creștine. Bucurați-vă și vă veseliți, iubiți credincioși, de ziua de astăzi. Mulțumiți Bunului Dumnezeu și Maicii Domnului că Biserica noastră împlinește misiunea ei dumnezeiască prin și prin dumneavoastră, fiii și slujitorii ei, împlinindu-se cuvântul Sf. Ap. Petru: “*Voi sunteți seminție aleasă, preoție împărătească, neam sfânt, popor agonisit de Dumnezeu ca să vestiți în lume bunătățile Celui ce v-a chemat la lumina Sa cea minunată*”. (I Petru 3,9).

Résumé

Dans cette études nous n'entrerons pas dans tous les compartiments de manifestation du règne de Ștefan cel Mare; nous nous occuperons seulement de deux aspects plus proches de nos préoccupations: *Ștefan cel Mare et sa croyance religieuse et la lutte contre les turcs* et *Ștefan cel Mare comme créateur d'œuvres culturelles et artistiques*.

Des le début, nous devons préciser l'évidence historique que notre voïevode Ștefan a été un homme pieux, ayant la crainte de Dieu et qu'il est un fidèle pratiquant de sa foi orthodoxe, ainsi qu'a bon escient avait tenté de l'élever, son père Bogdan II (1449-1451) et surtout sa mère Maria–Oltea. On nous assure de cela les inscriptions des nombreuses églises qu'il a élevé en Moldavie, en Valachie et en Transylvanie, les pas mal de documents intérieure et extérieure, si artistiquement écrits et ornements, les pierres tombales, qu'il a fait mettre à ces ancêtres, par l'inscription de sa propre pierre sépulcrale, du monastère de Poutna, arrangées par lui même, quand méditant plus profondément sur la vie en Dieu, il a accepté la pensée que le temps viendrait, oh il ne sera plus de ce mode. Partout il s'intitule constamment: *Ștefan, prince par la grâce de Dieu; Seigneur du pays moldave* ou avec une autre formule non seulement plus longue, mais encore plus théologique: *Au nome du Père et du Fils et de l'Esprit Saint, Trinité Sainte et unitairement inséparable, me voici moi, serf de Monseigneur Jésus Christ, moi Ștefan le voïevode par la grâce de Dieu maître du pays de Moldavie* ce qui dénote, ainsi clairement que possible sa conception irrévocable, sur la causalité de toutes choses.

Nous sommes au superlatif impressionnés, par sa robuste certitude quant à l'efficacité des prières qui se font dans les églises, tant pour les vivants que pour les trépassés, prières qu'il établit lui même avec soin, en pleine connaissance des règlements rituels de l'Église Orthodoxe et avec son intarissable foi, son immuable espérance et son ardent amour de Dieu, tant pour les siens, que pour les autres, décide ou non.

Sont remarquables les documents relatifs aux donations faites à Poutna, à Probota, ou a été inhumée sa mère Maria Oltea (+ Novembre 1465), monastère dont il se souciait particulièrement pour cette raison, et notamment celles destinées au monastère Zographos du Mont Athos, le 1 mai 1466 et le 13 septembre 1471. Les deux derniers contiennent non seulement les dons, les droits et les privilèges accordés par le magnanime Seigneur, mais aussi leurs obligations à tout jamais. Dans tous les documents de l'époque de Ștefan cel Mare on peut observer sa profonde pensée théologique identique à celle de son église à laquelle il a appartenu fidèlement jusqu'à la fin. Son âme est chrétienne jusqu'à la dernière fibre de son être.

Pour lui l'éternité qui suit cette vie, et que nul ne peut contester, n'était pas un vain mot, mais une immense réalité responsable, à laquelle il s'est préparé avec sérieux ferveur et sans trêve ni repos, toute sa vie, vie qu'il a consacré ainsi à la première. Dans un document interne il se sert de formules de profonde dévotion à l'égard de ses ascendants mentionnant qu'il fait la donation "pour l'âme et la rédemption du feu -saint notre grand - père Alexandre l'Ancien, et pour l'âme et la rédemption du feu saint notre père Bogdan Voïevode, et pour l'âme et la rédemption de notre mère Marie". Comme on voit bien, une vraie piété en accord avec les actes et les paroles.

Nous devons mentionner deux églises édifiées par Ștefan cel Mare, une à Razboieni qu'il dédie" pour la commémoration de l'âme de tous les fidèles chrétiens, qui ici est péri, et l'autre église a été élevée à Reuseni, ayant comme patron *La Décollation du glorieux prophète précurseur et baptiste Jean* on ce lieu même ou fut tranchée la tête de son père Bogdan voïevode.

De l'inscription de l'église de Razboieni nous retenons que notre prince n'accomplit pas seulement ses devoirs religieux de commémoration envers les membres de sa famille, défunte ou vivante, mais aussi à l'égard des multitudes de braves qui ont sacrifié leurs vies à ses côtés, pour la pays, attitude tout à fait chrétienne.

Il est bien le cas de le dire, maintenant, que Ștefan cel Mare n'attribue jamais rien à sa géniale tactique et stratégie, de grand chef d'armée de ses brillantes victoires, mais à Dieu seul et

a sa grâce toute puissante. Et quand quelque défaite survient, il est vrais très rarement, comme a Razboieni, il l’a considéré comme on châtement venu du même Etre Suprême, pour ses pêches, ce qui dénote de sa part une profonde orientation spirituelle chrétienne pleine de modestie et d’humilité. Sans doute a cette époque la, l’Eglise Orthodoxe d’ici était l’unique et la fondamentale institution, mais aussi celle qui, parallèlement a sa fonction primordialement religieuse, exerçait effectivement de même la fonction culturelle et éducative du peuple entier.

Nous affirmons, avec une légitime et sainte fierté, jusqu’a ce jour, que notre Eglise a élevé ce peuple depuis le berceau comme une tendre mère, car c’est elle qui lui a forme et cultive, an unité d’esprit, sa croyance, sa langue et sa tradition; c’est elle qui lui a inculque, nourri et fortifie la conscience de son unité ethnique; c’est elle qui l’a stimule dans la lutte et l’y a assiste, afin de pouvoir vivre en liberté, indépendance et paix. Non moins méritoire est le fait, que c’est elle qui lui a forge une âme belle, modeste, genreuse et pas encline a fonder son bonheur sur les malheurs d’autrui. Les rapports entre l’Eglise et l’Etat moldave du grand Stefan sont étroits, harmonieux et par conséquent exemplaire. En échange de tous les aides genereaux, l’Eglise, loin de faire défaut à la politique intérieure et extérieure du grand voïévode, elle lui amplifie l’autorité et le prestige de toute la plénitude de son pouvoir spirituel. Mais a cote des donations, aides et facilites accordées a l’Eglise le très chrétien Stefan cel Mare s’affirme comme un inégalable fondateur de monastères et d’églises. Le chroniqueur Grégoire Ureche lui attribue l’édification de 44 églises, une après chaque combat.

Dans une lettre qu’il a adressée aux dirigeants de l’Europe (25 Janvier 1475) il fait des considérations sur la vengeance des Turcs, sur le rôle de son pays dans la défense de la chrétienté, en leur demandent des aides militaires, et en promettant sur sa *foi chrétienne* qu’il va lutter jusqu’à la mort contre le Turc, qu’il leur a *tranche la main droit*. Ses destinataires de la lettre sont les dirigeantes du monde chrétien de l’Europe sans nulle différence de confession, son contenu les intérêts généraux de la *chrétienté*, et sa *puissance démonstrative sont constitués par la loi chrétienne et la foi chrétienne*. Nous ne connaissons point un document semblable dans toute notre histoire, ni dans celle d’autres peuples, oh la conscience d’un chef d’Etat soit tellement éclairée par un zèle, une générosité et un esprit de sacrifice si inconditionnés pour la cause de la chrétienté.

Pour Stefan cel Mare son pays joue le rôle de *Porte de la Chrétienté*, qui a la mission sacrée d’être la cite inexpugnable de l’Europe entiere; et si toute fois cette porte – la tombait – come il pense avec lucidité, *alors toute la chretienite sera en grand danger*. Quel ont ete les résultats de ses démarches auprès des cours d’Europe? Quelques flatteuses appréciations. Ainsi, le pape Sixte IV (1471-1484) lui écrit et il dit que Stefan cel Mare est *Athleta Christi*. Certes, Stefan a été de son temps, le seul chef a conscience européenne et qui aurait pu chasser les Ottomans de l’Europe et reconquérir même la ville de Constantin le Grand s’il avait été compris et suivi. Il est étonnant encore aujourd’hui, que cette periode tellement agitée, ayant des guerres presque chaque annee, que ce soit une époque de pointe de prodigieuses et florissantes créations culturelles et artistiques. La cause en est, la prodigieuse personnalité de l’illustre voïévode, les talents bien connus et le travail diligent de notre peuple, la prospérité du pays et de ses finances, sagement administrées. Une préalable et succincte précision. Avec les Pays Roumains de ce temps-la, comme d’ailleurs plus tard également, nous nous trouvons en plein domaine de l’art byzantin, cet art chrétien par définition, de grands raffinements et de profonde sens symboliques, qui en forme le fondement et la source primordiale, ou suivant l’heureuse formule de fameux historien roumain, N. Iorga *Byzance après Byzance*, dans l’acception que notre peuple avec son christianisme d’origine et de facture orientale continue a cultiver fidèlement et respectueusement les valeurs théologiques, culturelles et artistiques byzantines, mais on contribuant, lui aussi personnellement, organiquement, avec bon sens et goût, et sans nulle stridence, au fond primitif.

A la fin de ce sommaire expose, nous exprimons nos profonde sentiment d’hommage respectueux et d’éternelle reconnaissance a âme chrétienne et a l’être intègre, du plus grand voïévode des roumains, qui a édifie tant de lieux consacres a la piète et a forge tant

d'impérissable valeurs, de culture et d'art pour le plus grand bien de son peuple et de tant d'autres.

NOTE:

- ¹ Barbu Ștefănescu Delavrancea, *Apus de Soare*, București, 1973, p.77.
- ² N. Iorga, *Concepția românească a Ortodoxiei*, București, 1940, p.45.
- ³ I. Nistor, *Ctitoriile românești în Polonia și în Ungaria*, în "Codrul Cosminului" an. VIII, p.87; A vedea și Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol.I, Sibiu, 1935.
- ⁴ Constantin Rezachevici, *Bogdan al II-lea în Cronologia domnilor din Țara Românească și Moldova*, vol. I , București, 2001, p.513-521 prezintă bio-bibliografia cea mai completă a acestui domnitor.
- ⁵ Oltea–Maria nume luat la călugărie, înaintea morții – nu a fost doamnă în secolul al XV-lea și nici măcar cneaghină. Dintr-o căsătorie anterioară mai avea trei fii: Ioachim, Ion și Cîrstea, și două fiice Maria – căsătorită cu Șendrea–portar de Suceava, și Sora – căsătorită cu marele vornic Isaiia. Ștefan a fost ultimul născut. Oltea a murit la 4 decembrie 1465 și a fost înmormântată într-unul din lăcașurile succesive ale mănăstirii Probota. O însemnare de pe un *Tetraevangheliar* din 1495 spune „... Acest *Tetraevangheliar* l-a cumpărat Io Ștefan Voievod, fiul lui Bogdan și al Oltei și l-a așezat pentru ruga sa în biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului de la Borzești...”
- ⁶ Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei*, vol. III, București, 1859, p.38.
- ⁷ *De la Dragoș la Cuza Vodă. Legende populare românești*, antologie de V. Adăscăliței, Iași, 1966, p.101-103.
- ⁸ Pentru vârsta necesară înscăunării a vedea Emil Vârtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, 1960, p.223-225.
- ⁹ Leon Șimanschi, *Personalitatea lui Ștefan cel Mare*, în R.A. an, LII, vol. XXXVII nr. 1, p.33 și urm.; idem. *O cumpănă a copilăriei lui Ștefan cel Mare: Reusenii 15 oct.1451*, în A.I.I.A.I. 1982, p.183-197.
- ¹⁰ *Cuvânt de îngropare ce se zice grecește Epitațion, vechiului Ștefan Voievod al V-lea, Domnul Țării Moldovei, cel ce s-a numit Mare, pentru marile vrednicii și vitejii ale sale*, publicat de N.A. Ursu în M.M.S. 4/1990, p. 136-149.
- ¹¹ *Cronicile slavo române din secolul XV-XVI*, publicate de Ion Bogdan, București, 1959, p. 7, 15, 28.
- ¹² Constantin Rezachevici, *A fost Ștefan cel Mare "ales" domn în aprilie 1457? Un vechi "scenariu politic": de la "tradiția" imaginară la realitate*, în A.I.I.A.I. 1992, p. 21 și urm. Maria Magdalena Szekely, *Pe Siret, pe tină, la Doljești*, în A.I.I.I.A.,1994, p. 503-516.
- ¹³ A vedea pe larg N. Grigoraș, *Începuturile domniei lui Ștefan cel Mare (1457-1504)*, în S.C.S.I. Istorie 1-1957; Constantin Rezachevici, *Familia lui Ștefan cel Mare. Împrejurările ocupării tronului*, în R.A. 2/1982; Leon Șimanschi, Dumitru Agachi, *Înscăunarea lui Ștefan cel Mare: preliminarii și consecințe*, în *România în civilizația occidentală*, Iași, 1997.
- ¹⁴ *Cuvânt de îngropare...*, p.140
- ¹⁵ O. Gorka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare(1457-1499)*, București, 1937, p. 106
- ¹⁶ Al. Husar, *Atletha Christi*, în M.M.S. 7-8-1979, p.503-529. "Ma sebbene che Stefano, come un vero atleta della fede cristiana, e disposto a resistere alla perfidia ed agli attacchi dei Turchi". Titlul de "atlet al lui Christ" fusese dat mai înainte de către papa Calist III (1455-1458) eroului albanez Scanderbeg. Papa Sixt al IV-lea (Francesco della Rovere) călugăr franciscan, profesor la Padova, Bologna, Paria, Florența și Perusa, superior general al Ordinului franciscan(1464) al cărui nume se află înveșnicit în Capela Sixtină a ocupat tronul pontifical între 1471-1484, corespunzând cu durata războaielor antiotomane ale lui Ștefan cel Mare. Papa Sixt al IV-lea în vederea salvării creștinătății în fața pericolului otoman, nu excludea concursul acelor musulmani aflați în opoziție cu Poarta cum ar fi Uzun Hassan, cel ce avea să sufere în vara anului 1473 o înfrângere de pe urma căreia nu-și va reveni niciodată în întregime.
- ¹⁷ Dan Zamfirescu, *Ștefan cel Mare*, în "Lucașul" nr. 26, 30 iunie 1979, p.1.

- ¹⁸ Ștefan cel Mare și Sfânt, binecredincios domn și apărător al dreptei credințe, în B.O.R. 7-1954, p.733–735.
- ¹⁹ Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, Iași, 1976.
- ²⁰ Vartolomeu Măzăreanu, *Cuvânt de pomenire vechiului Ștefan cel mare, domnul Moldovei*, București, 1904, p.29
- ²¹ Alexandru V. Boldur, *Ștefan cel Mare – voievodul Moldovei (1457-1504)*, Madrid, 1970, p. 333.
- ²² J. Dlugosz, *Historica Polonica*, II, col. 417, apud. *Istoria Românilor*, vol. II, București, 1962, p.508.
- ²³ Vartolomeu Măzăreanu, *Cuvânt de pomenire....*p. 29
- ²⁴ S. Teodorescu Kirileanu, *Ștefan cel Mare și Sfânt*, Focșani, 1904.
- ²⁵ Ghe. Ghibănescu, *Ștefan cel Mare. Personalitatea sa religioasă*, Iași, 1909, p.18.
- ²⁶ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 57.
- ²⁷ *Ibidem*, p.105.
- ²⁸ Ghe. Ghibănescu, *op. cit.*, p.19.
- ²⁹ Petru Comarnescu, *Îndreptar artistic al monumentelor din Nordul Moldovei*, Suceava, 1961, p.216-218.
- ³⁰ Ion Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p.371.
- ³¹ P.S. Atanasie, Episcop al Râmnicului, *Sărbătorirea lui Ștefan cel Mare și Sfânt*, în B.O.R. 4-1904, p. 457.
- ³² Forma românească Ioan reproduce un vechi nume personal ebraic Johanan. Încadrat în bogata familie a teoforicelor frazeologice, acesta este forma format din IO abrevierea curentă pentru Jahve și verbul *hanan* – “a face favoare”, “a avea milă”, semnificând “Jahve a avut milă”.
- ³³ D. Ciurea, *Io, din intitularea documentelor românești*, în A.I.I.A.I., 1967, p.187-189; E. Virtosu, *Titulatura domnilor români și asocierea lor la domnie*, București, 1960.
- ³⁴ Acest Tetraevangheliar a fost luat cu sine de către Petru Rareș în peregrinările sale la Ciceu în 1538 apoi la Constantinopol. În 1653 din mâinile cazacilor lui Timuș Hmelnițki în acelea ale lui Kemeny și răscumpărat de domnitorul Gheorghe Ștefan și restituit mănăstirii în 1656. A vedea V. Vătășianu, *Istoria artei plastice din România*, vol. I București, 1964, p. 907; Cristian Moisesescu, Ana Maria Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, p.47-48.
- ³⁵ Gh. Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor în evul mediu*, în S.M.I.M. 1960, p.79-82.
- ³⁶ T. Voinescu, *Portretele lui Ștefan cel Mare în arta epocii sale*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p. 463-479.
- ³⁷ M. Kogălniceanu, *Cronicile României sau letopisețele Moldovei și Valahiei*, tom I, București, 1872, p.161, n.1.
- ³⁸ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare povestită neamului românesc*, București, 1904, p.179.
- ³⁹ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1955, p.16.
- ⁴⁰ Arhim. Ciprian Zaharia, *Josif I Mușat*, Roman, 1987; Vasile M. Demciuc *Petru I Mușat*, București, 1988.
- ⁴¹ A vedea pe larg. P.S. Năsturel, *Câteva însemnări despre Sinodul de la Florența*, în M.O. 9-12/1959, p. 643-648; Mircea Păcurariu *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, București 1980, p. 332-333, bibliografia temei.
- ⁴² Alexandru Gonța, *Mitropolia și episcopiile ortodoxe moldovenești în sec. XV*, în M.M.S. 1-2 /1958, p. 21-36; Mircea Păcurariu, *op. cit.* p.318-333.
- ⁴³ Melchisedec Ștefănescu, *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, vol, I București 1874; Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului*, Roman, 1984.
- ⁴⁴ D. Dan *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912; Petru Rezuș, *Contribuții la istoria orașului Rădăuți*, București, 1975.
- ⁴⁵ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 327-332 bibliografia..
- ⁴⁶ M.Lascaris, *Joachim, metropolite de Moldavie*, în “Bul. de la Section historique de l’Academie Roumaine”, 1927, p.11-15.
- ⁴⁷ N.M. Popescu, *Gheorghe David, mitropolitul Moldovei*, în B.O.R. 1-2/ 1936, p.1-13.
- ⁴⁸ Alexandru V. Boldur, *op cit.*, p. 144.
- ⁴⁹ *Ibidem*, p. 143.

- ⁵⁰ Ștefan cel Mare... în B.O.R. nr. 7/1954, p. 704.
- ⁵¹ Scarlat Porcscu, Epsicpoia Romanului...p. 150-151. Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 340-343.
- ⁵² Gruia Șt. Pop, *Moldova în Sinodul de Unire de la Florența – 1439*, în S.T. 1-3/1921, p. 57-71; P.S.Năsturel, *Câteva însemnări...*, p. 643.
- ⁵³ Potemkin, V.P. *Istoria diplomației*, vol. I. București, 1946, p.222; Al. Cerna Rădulescu, *Legăturile politice și religioase româno ruse*, în “Ortodoxia” 2-3/1949, p.11-14.
- ⁵⁴ Grigore Ureche, *op. cit.* p.112.
- ⁵⁵ Vasile Drăguț, *Introducere. Arhitectura religioasă. Pictura murală*, în *Monumente istorice din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, 1974, p.10- 11.
- ⁵⁶ *Ibidem.*
- ⁵⁷ Ștefan cel Mare..., în B.O.R. 7/1954, p. 713.
- ⁵⁸ Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 12.
- ⁵⁹ *Repertoriul monumentelor...*, p.49 – 214.
- ⁶⁰ Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel mare: mănăstirea Probota*, în S.C.I.A. 1977, p. 205- 230; iar despre Biserica Sf. Dumitru vezi pe larg S.C.I.V. 3-4/1955, p. 777-779; *Repertoriul...*p. 233-234.
- ⁶¹ Marius Porumb, *Bisericile din Feleac și Vad. Două ctitorii moldovenești din Transilvania*, București, 1968, p.5-18.
- ⁶² *Repertoriul...*, p. 155-159
- ⁶³ *Ibidem*, p. 207-208.
- ⁶⁴ Pentru legăturile între prezența moaștelor și centrele ecleziastice ce le dețineau și domnie în SE Europei a vedea J. Dujcev, *La litterature des slaves meridionaux au XII-e siecle et ses rapport avec la litterature byzantine*, în *L’Art byzantine du XIII-e siecle*, Belgrad, 1967.
- ⁶⁵ *Ibidem.*
- ⁶⁶ D. Constantinescu, *Unde a fost înmormântat Bogdan al II-lea Voievod*, în “Carpatica” 1971, p. 315-322;
- ⁶⁷ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 93.
- ⁶⁸ *Ibidem.*
- ⁶⁹ *Ibidem.*
- ⁷⁰ *Ibidem.*
- ⁷¹ Gh.I. Cantacuzino, *Biserica lui Ștefan cel Mare din Războieni – moment comemorativ*, în “Mem.Antiq” IV –V /1972-1973, p. 231-235.
- ⁷² *Repertoriul...* p. 196.
- ⁷³ Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1941, p. 71.
- ⁷⁴ *Ibidem*, p. 215; A vedea și Teoctist, Mitropolitul Moldovei și Sucevei, *La 475 de ani de la trecerea din viață a voievodului Ștefan cel Mare*, în M.M.S. 7-8/1979.
- ⁷⁵ Teodor Bodogae, *op. cit.* p-216.
- ⁷⁶ *Ibidem.*
- ⁷⁷ *Ibidem*, p. 218.
- ⁷⁸ *Ibidem*, p. 250.
- ⁷⁹ *Ibidem*, p. 279-280.
- ⁸⁰ *Ibidem*, p. 116.
- ⁸¹ *Ibidem*, p. 79.
- ⁸² *Ibidem*, p. 304.
- ⁸³ *Ibidem*, p. 116 și 118. A vedea și T. Voinescu, *Portretele lui Ștefan cel Mare...*p. 477.
- ⁸⁴ *Ibidem.*
- ⁸⁵ I. Bogdan, *Două steaguri ale lui Ștefan cel Mare la Mănăstirea Zografu din Muntele Athos*, în A.A.R.M.S.I. Seria II, tom. XXIX, București, 1902, p. 92. Vezi descrierea în *Repertoriul...*p. 332.
- ⁸⁶ Mircea Păcurariu, *op. cit.* vol. I.
- ⁸⁷ Ștefan cel Mare a fost căsătorit de trei ori: A) prima dată cu Evdochia de Kiev, la 5 iulie 1463, sora cneazului Simion Olelcovici. A murit în 1467. B) la 14 septembrie 1472 se căsătorește cu Maria din Mangop, rudă cu bazileii bizantini care cârmuiau în acel timp ținutul Mangopului din Crimeia. A murit la 19 decembrie 1477. C) 1479 cu Maria Voichița fiica lui Radu cel Frumos (1462-1474). A murit în 1511. A vedea pe larg, Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. II, București, 1976, p. 186-188.
- ⁸⁸ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p.163.

- ⁸⁹ P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 109.
- ⁹⁰ Hurmuzaki-Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II, partea I, p.493.
- ⁹¹ A.D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. IV, București, 1927, p. 301; N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, vol. I, București, 1929, p 156.
- ⁹² Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op cit.*, p. 154.
- ⁹³ *Ibidem*, p. 162.
- ⁹⁴ N. Orghidan, *Ce spun cronicarii străini despre Ștefan cel Mare*, Craiova, 1913, p.59.
- ⁹⁵ Hurmuzaki-Iorga, *Documente...* vol. II, partea I, p. 22.
- ⁹⁶ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 191.
- ⁹⁷ *Ibidem*.
- ⁹⁸ *Ibidem*.
- ⁹⁹ *Ibidem*.. În ierarhia valorilor epocii sale, acest apelativ *Athleta Christi* coincide cu termenul religios care înseamnă la propriu, “*purtător de biruință pentru credința creștină*”.
- ¹⁰⁰ *Ibidem*.
- ¹⁰¹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968, p.149.
- ¹⁰² N. Orghidan, *Ce spun cronicarii străini despre Ștefan cel Mare*, Craiova, 1913, p. 67. La 23 decembrie 1593, viteazul general ungar Prepostvari, care era în serviciul habsburgilor i-a scris domnitorului Aron Vodă, îndemnându-l să participe la lupta împotriva turcilor în felul acesta putea “*trece la nemurire, rămânându-i pe vecie același nume bun ca al înaintașului său, Ștefan Vodă, de odinioară, a cărei slavă de viteaz, mai trăiește și numele lui nu se va șterge cât va ființa lumea*”. A vedea Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV, București, 1932, p. 54
- ¹⁰³ *Cronicile slavo române...*, p. 7, 16, 29, 44, 49.
- ¹⁰⁴ T. Ghițan, C. Miricioiu, *Câteva precizări în jurul diagnosticului boalei lui Ștefan cel Mare*, în “*Rev. medico-chirurgicală*” Iași, 1950.
- ¹⁰⁵ N. Vatamanu, *Voievozi și medici de curte*, București, 1972.
- ¹⁰⁶ I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p.275.
- ¹⁰⁷ C. Esarcu, *Ștefan cel Mare, documente descoperite la Veneția*, București, 1874, p.99.
- ¹⁰⁸ *Cronicile slavo române...*, p. 13, 22.
- ¹⁰⁹ Acoperământul este din brocart italian și catifea cu fir de aur broșat, căptușit inițial cu mătase roșie, dublată acum cu pânză de in în culoarea naturală, fiind considerat *cea mai somptuoasă țesătură din câte există la Mănăstirea Putna*. O. Tafrali, *Le tresor byzantin et roumain du monastere de Poutna*, Paris, 1925, p. 55-56; *Repertoriul...* p. 310, Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p. 277-280. Capacul principal al Acoperământului este încadrat de un chenar dreptunghiular de satin roșu cu marginile aurite, pe care se află brodată, cu fir de aur următoarea inscripție: “*Io Bogdan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, a împodobit și acoperit cu acest acoperământ mormântul tatălui său, Io Ștefan voievod, care a domnit în Țara Moldovei 47 de ani și trei luni și care a trecut la veșnicul lăcaș în anul 7012, luna iulie, în ziua a doua, marți, la ceasul al patrulea din zi*”.
- ¹¹⁰ *Repertoriul...*, p.310. În *Cronica* lui M. Miechowski găsim informația că agonia marelui domn a “*Început la miezul nopții*”, A vedea I. Minea, *În legătură cu data morții lui Ștefan cel Mare*, în C.I. 1932-1933, nr. 1, p. 219-220.
- ¹¹¹ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare...*, p.310.
- ¹¹² Grigore Ureche, *Letopisețul...*, p. 81.
- ¹¹³ *Ibidem*, p. 120.
- ¹¹⁴ Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității...* p. 589-594.
- ¹¹⁵ *Ibidem*, p. 46-48, 549-551.
- ¹¹⁶ Constantin Rezachevici, *Cronologia...*, p. 543.
- ¹¹⁷ Claudiu Paradais, *Mormintele voievodale de la Putna*, în M.M.S. 3-4/1982, p. 252-257.
- ¹¹⁸ Silviu N. Dragomir, *Mistere*, București, 1998, p. 183-186.
- ¹¹⁹ C. Esarcu, *Ștefan cel Mare...*p. 103.
- ¹²⁰ Un precedent feminin, datorat obiceiului sârbesc al capetelor încoronate există. Maria Despina – soacra lui Ștefan cel Mare, văduva lui Radu cel Frumos, decedată la 1 mai 1500 și înmormântată în același fel călugăresc tot la Putna. A vedea Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității...*, p. 52.
- ¹²¹ Tudor Pamfile, *Mănunchi de povestiri populare cu privire la Ștefan cel Mare*, Chișinău, 1919, p. 68.